GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI MIASTA I GMINY PILAWA

NA LATA 2025-2028

OPRACOWANIE:
InSitu Pracownia Dokumentacji i Konserwacji Zabytków
ul. F. Chopina 15/20, 25-356 Kielce
insitu.pracowna@gmail.com

Warszawa 2025

SPIS TREŚCI

I. WSTĘP 3
II. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA 3
III. UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE 4
IV. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO 8
IV.1 KRAJOWA POLITYKA W DZIEDZINIE OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI 8
IV.2 REGIONALNA POLITYKA W ZAKRESIE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI 12
V. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO 16
V.1 RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE GMINY. 16
V.2 CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW 20
V.3 ZABYTKI OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY 37
V.4 ZABYTKI W GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW 39
VI. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ 41
VII. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE 43
VIII. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI 48
IX. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI 49
X. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI 50
XI. WYBÓR LITERATURY 51

ZAŁĄCZNIK NR 1. LISTA OBIEKTÓW UJĘTYCH W GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW

I. WSTĘP

Gminny Program Opieki nad Zbytkami dla miasta i gminy Pilawa na lata 2025-2028 to dokument będący całościową strategią ochrony zabytków zlokalizowanych na terenie miasta i gminy na okres najbliższych czterech lat, który realizowany będzie dostępnymi środkami prawnymi oraz finansowymi. Jednocześnie dokument ten stanowi instrument koordynujący proces tworzenia polityki przestrzennej na terenie miasta i gminy i powinien wpłynąć na poprawę stanu zachowania zasobów dziedzictwa kulturowego poprzez właściwe – z punktu ochrony zabytków i opieki nad nimi – podejmowanie przez samorząd działań zarówno organizacyjnych i finansowych zmierzających do poprawy w tym zakresie. Kolejną rolą jaką spełnia niniejszy dokument jest uświadamianie potrzeb i zasad ochrony środowiska kulturowego wśród społeczeństwa, a także dążenie do włączenia lokalnej społeczności w proces sprawowania opieki nad zabytkami poprzez tworzenie i wspieranie inicjatyw mających taką opiekę na celu.
Przedmiotem *Gminnego Programu Opieki nad Zbytkami dla miasta i gminy Pilawa na lata 2025-2028* jest zachowane materialne dziedzictwo kulturowe istniejące w granicach administracyjnych gminy, określane najczęściej mianem zabytków. Wymiar materialny zabytków jest ściśle związany z ich istotnym walorem niematerialnym, pozwalającym budować indywidualną, lokalną świadomość miejsca współkształtowanego przez dziesiątki pokoleń mieszkańców gminy. Wspólna dbałość o zachowanie wartości kulturowych wzmacnia bowiem poczucie tożsamości, wspiera identyfikację z tzw. „małymi ojczyznami" i zacieśnia procesy integracyjne w lokalnej społeczności. Dzięki temu może wpływać na złagodzenie części negatywnych skutków powodowanych obecnie przez procesy globalizacji.
Założenia programowe zawarte w niniejszym dokumencie opierają się na wykazie zasadniczych kierunków działań i zadań na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami sformułowanymi w art. 87 *Ustawy z dnia 27 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (t.j. Dz.U. 2022 poz. 840).
Przed przystąpieniem do opracowywania *Gminnego Programu* przeprowadzona została weryfikacja terenowa zasobu dziedzictwa kulturowego z terenu gminy, mająca na celu m.in. wytypowanie obiektów przewidzianych do ujęcia w Gminnej Ewidencji Zabytków. Na podstawie zebranego materiału opracowano Gminną Ewidencję Zabytków przyjętą Zarządzeniem Nr 4.2025 Burmistrza Miasta i Gminy z dnia 7 stycznia 2025 r., będącą podstawą dla opracowania niniejszego dokumentu.

Zgodnie z zapisami *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* niniejszy dokument obowiązuje przez okres 4 lat.

II. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA

Podstawę prawną sporządzenia *Gminnego Programu Opieki nad Zbytkami dla miasta i gminy Pilawa na lata 2025-2028* stanowią przepisy zawarte w *Ustawie z dn. 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (t.j. Dz.U. 2024 poz. 1292). Ustawa wprowadza obowiązek sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne programów opieki nad zabytkami. Zgodnie z art. 87 cytowanej ustawy burmistrz sporządza na okres 4 lat gminny program opieki nad zabytkami, podlegający uchwaleniu przez radę miejską po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Program ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu burmistrz sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie miejskiej.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa zasadnicze cele programów opieki nad zabytkami:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;

- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

W swych założeniach program opieki nad zabytkami powinien być zgodny z dokumentami rządowymi o charakterze strategicznym, sporządzonymi na poziomie ogólnokrajowym oraz samorządowym na poziomie wojewódzkim i gminnym. Należy również pamiętać o współzależności tego dokumentu z innymi gminnymi opracowaniami, w tym: planem ogólnym, miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego i in.

III. UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Obowiązujące uwarunkowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami są zawarte w następujących dokumentach:

Konstytucja RP (art. 5, art. 6 ust. 1 i art. 86) – w której myśl zapisów zabytki zostały objęte ochroną zadeklarowaną, jako obowiązek państwa i każdego obywatela.

Ustawa z dn. 23 lipca 2003 r. O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. 2024 poz. 1292), regulującą zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce, a także określająca przedmiot, zakres i formy ochrony i opieki nad zabytkami. Ustala również kompetencje organów ochrony zbytków, zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych prowadzonych przy zabytkach, sposobach ich ewidencjonowania etc.

W świetle cytowanej ustawy za zabytek uznaje się nieruchomość lub rzecz ruchomą, także ich części i zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zgodnie z art. 6 ww. ustawy, ochronie bez względu na stan zachowania, podlegają w szczególności:

- zabytki nieruchome będące: krajobrazami kulturowymi, układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi, dziełami architektury i budownictwa, dziełami budownictwa obronnego, obiektami techniki, cmentarzami, parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni, miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- zabytki ruchome będące: dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcjami, numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, wytworami techniki, materiałami bibliotecznymi, instrumentami muzycznymi, wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi, przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

- zabytki archeologiczne będące: pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyskami, kurhanami, reliktami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ustawowej ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Ustawa definiuje pojęcia ochrony (art. 4) i opieki (art. 5) nad zabytkami:

- ochrona zabytków polega na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych, umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska;
- opiekę nad zbytkiem sprawuje jego właściciel lub posiadacz, a polega ona na zapewnieniu warunków naukowego badania i dokumentowania zabytku, prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych prowadzonych przy zabytku, zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie, korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości, popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Formami i sposobami ochrony zabytków zawartymi w art. 7 ustawy są:

- wpis do rejestru zabytków, który dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków:
  - zgodnie z art. 9 ustawy do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek. Do rejestru może być wpisane również otoczenie zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku;
  - zgodnie z art. 10 ustawy do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę.
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa, prowadzoną przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (art. 14a ustawy)
- uznanie za pomnik historii zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury przez Prezydenta Rzeczpospolitej Polskiej na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (art. 15 ustawy)
- utworzenie parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się w krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej; park kulturowy może utworzyć Rada Gminy po zasięgnięciu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (art. 16 ustawy*)*
- ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, uwzględniającym w szczególności ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia; innych zabytków znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków, parków kulturowych. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w miejscowym planie

zagospodarowania przestrzennego ustala się w zależności od potrzeb strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Ustawa określa obowiązki oraz kompetencje samorządu w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, jak prowadzenie Gminnej Ewidencji Zabytków (art. 22, pkt 4), sporządzanie na okres czteroletni Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami (art. 87), uwzględnianie ochrony i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania (art. 18 i 19). W artykułach 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71 oraz 72 ustawy zawarte są szczegółowe określenia obowiązków właścicieli zabytków, w tym też samorządu, dla objętych ochroną zabytków, które są własnością gminy lub są w jej posiadaniu.

Dodatkowo zadania własne gminy określa *Ustawa o samorządzie gminnym* z dnia 8 marca 1990 r. (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 609), w myśl, której: *„zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury, w tym (...) ochrony zabytków i opieki nad zabytkami".* Wymienione w ustawie zadania obejmują kwestie:

- ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej;
- gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego;
- kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- kultury fizycznej i turystyki;
- zieleni gminnej i zadrzewienia;
- cmentarzy gminnych;
- utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych;
- promocji gminy.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w innych obowiązujących ustawach, w tym:

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1130). Ustawa określa zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy.
Ustawa daje samorządowi realny wpływ na ochronę krajobrazu kulturowego, a także na jego świadome kształtowanie, np. poprzez zapisy w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.
Ustawa mówi, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 1 ust. 2 pkt 4).
Decyzje w sprawach ustalenia lokalizacji inwestycji celu publicznego oraz decyzje w sprawach ustalenia warunków zabudowy wydaje się po uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków – w odniesieniu do obszarów i obiektów objętych formami ochrony zabytków, o których mowa w art. 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków (art. 53 ust. 4 pkt. 2).

Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 418)
Prawo budowlane normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych

dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, w tym szczególnie mówiących o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 54), która mówi m.in. o tym, że ochrona środowiska polega na zachowaniu wartości kulturowych.

Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1112), która stanowi rozszerzenie ustawy Prawo ochrony środowiska. W przepisach ustawy określono zasady przeprowadzenia oceny planowanych przedsięwzięć w zakresie ich oddziaływania na środowisko i wskazano dokumenty wymagające opracowania takiej oceny. Są to m. in. projekty przestrzennego zagospodarowania kraju, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, plany zagospodarowania przestrzennego oraz strategie rozwoju regionalnego, turystyki i wykorzystania terenu. Dokumenty te w zasadniczy sposób odnoszą się do zabytków.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1336), której przepisy określają m. in. kompetencje dotyczące wycinki i pielęgnacji drzew na terenach objętych prawną ochroną konserwatorską.

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1478). W rozumieniu ustawy celem publicznym jest m. in.: opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ustawa określa m.in. postępowanie wobec nieruchomości objętych prawną ochroną konserwatorską.

Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 87). W myśl ustawy działalność kulturalna polega na tworzeniu, upowszechnianiu i ochronie kultury (art.1 ust.1). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawuje państwo i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami (art.1 ust.2). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawują też jednostki samorządu terytorialnego (art.1 ust.4). Art.2 ustawy wymienia formy organizacyjne działalności kulturalnej, wśród których znajdują się obok teatrów, oper, operetek, filharmonii, orkiestr, kin, muzeów, bibliotek, domów kultury, ognisk artystycznych, galerii sztuki – ośrodki badań i dokumentacji w różnych dziedzinach kultury. Jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną, tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym (art.9 ust 1, 2).

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1491). W ramach ustawy gminy mogą wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez organizacje pozarządowe (m.in. stowarzyszenia).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i w bibliotekach zostały określone w:

- Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2393),
- Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 385).

Ustawa o muzeach określa podstawowe ramy i zasady funkcjonowania polskich muzeów. W art. 1 definiuje Muzeum jako *„...jednostkę organizacyjną nie nastawioną na osiąganie zysku, której celem jest trwała ochrona dóbr kultury, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów,*

upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie kontaktu ze zbiorami".

W świetle ustawy muzeum realizuje powyższe cele poprzez (art. 2):

- gromadzenie i przechowywanie dóbr kultury, katalogowanie i naukowe opracowywanie muzealiów; zabezpieczanie i konserwację muzealiów oraz zabezpieczanie stanowisk archeologicznych, organizowanie i prowadzenie badań ekspedycji naukowych oraz prac wykopaliskowych,
- urządzanie wystaw, prowadzenie działalności edukacyjnej, udostępnianie zbiorów do celów naukowych i edukacyjnych, prowadzenie działalności wydawniczej.

Ustawowo (art. 5.1) gmina jako podmiot tworzący (lub przejmujący) muzeum zobowiązana jest do zapewnienia środków potrzebnych do utrzymania i rozwoju muzeum; zapewnienia bezpieczeństwa zgromadzonym zbiorom, sprawowania nadzoru nad muzeum.

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy *Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach* (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 164).

IV. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

IV.1 KRAJOWA POLITYKA W DZIEDZINIE OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Konstytucyjnym obowiązkiem Państwa (art. 5 i 6 Konstytucji RP) jest ochrona dziedzictwa kulturowego. Zabytki i ich wartości niematerialne są dobrem wspólnym, a dbałość o nie zakłada art. 86 Konstytucji. Zadaniem głównym polityki Państwa w dziedzinie ochrony zabytków jest stworzenie w najbliższej przyszłości mechanizmów, które dostosowywałyby tę sferę do warunków gospodarki rynkowej. Planowane działania dotyczą zmian organizacyjnych obejmujących konieczne rozszerzenie zakresu działań instytucji odpowiedzialnych za ochronę dziedzictwa kulturowego w Polsce oraz zmian w strategii i organizacji ochrony dóbr kultury.

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023 - 2026

Na podstawie art. 84-86 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego co cztery lata ma obowiązek zainicjowania i przy pomocy Generalnego Konserwatora Zabytków opracowania krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w celu stworzenia warunków niezbędnych do realizacji ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. W dokumencie tym określa się w szczególności: cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposób finansowania planowanych działań, a także harmonogram ich realizacji. Po opracowaniu krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego kieruje wniosek do Rady Ministrów w celu przyjęcia ww. dokumentu w drodze uchwały. W ciągu dwóch lat od dnia zatwierdzenia przez Radę Ministrów krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego przedstawia Radzie Ministrów sprawozdanie z realizacji zadań wynikających z przedmiotowego dokumentu.

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023 – 2026 przyjęty uchwałą nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r. (M. P. z 2023 r., poz. 1470), jest głównym dokumentem strategicznym określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie

ochrony i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów. Realizacja programu będzie prowadzona w ramach środków finansowych pochodzących z budżetu państwa.
Cel główny „Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023 – 2026" został sformułowany na podstawie diagnozy stanu ochrony zabytków w Polsce, przeprowadzonej w trzech podstawowych obszarach:

1. organizacji i zadań organów ochrony zabytków w Polsce,
2. stanu zachowania zabytków w Polsce, w tym roli i znaczenia form ochrony zabytków oraz systemów informacji o zabytkach,
3. komunikacji, partycypacji, porozumienia i współpracy w obszarze ochrony zabytków w Polsce.

Jest nim **zwiększenie odporności zasobu zabytkowego w Polsce**. Realizowany będzie przy pomocy 3 celów szczegółowych, dla których sformułowano osiem kierunków działań strategicznych.

Cel szczegółowy 1 Weryfikacja wybranego zasobu zabytków i wzmocnienie narzędzi ochrony dziedzictwa o wyjątkowej wartości.

Kierunki działania:

1. Podnoszenie wiedzy o wybranych grupach zasobu zabytkowego kraju.
   - Ochrona zasobu wielkoobszarowych i wieloelementowych zespołów architektury obronnej.
   - Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków techniki związanych z przemysłem wydobywczym/górniczym/kopalnianym, węgla kamiennego i innych paliw kopalnych.
   - Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków w zakresie zabytkowej architektury osad służbowych związanych z gospodarką leśną Lasów Państwowych.
2. Ochrona zabytków i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości.
   - Model i system wartościowania zabytków.
   - Plany zarządzania dla pomników historii.
   - Wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych.
   - System bezpieczeństwa zabytków.
   - Projektowanie konserwatorskie.
3. Realizacja międzynarodowych zobowiązań.
   - Implementacja konwencji UNESCO z 1972 do ustawy o ochronie zabytków.
   - Wdrożenie Konwencji UNESCO z 2001.
   - Współpraca międzynarodowa z UNESCO-ICOMOS-ICCROM-UE.
   - Wsparcie procesu tworzenia planów zarządzania dla miejsc światowego dziedzictwa w Polsce.

Cel szczegółowy 2 Wzmocnienie potencjału organizacyjnego systemu ochrony zabytków.

Kierunki działania:

1. Cyfryzacja procesów administracyjnych.
   - Cyfryzacja procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków.
   - Opracowanie i realizacja programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.
2. Wzmacnianie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków.
   - Wdrożenie i rozwój programu AZP+.
   - Digitalizacja i udostępnianie zasobu archiwalnego.
   - Rozwój zasobu dokumentacyjnego 3D.
   - Rozwój portalu Zabytek.pl
3. Reforma finansowania ochrony i opieki nad zabytkami.
   - Premia zabytkowa.

- Wprowadzenie alternatywnego sposobu finansowania opieki nad zabytkami – crowdfunding.

Cel szczegółowy 3 Rola zabytków w zrównoważonym rozwoju (edukacja i partycypacja).
Kierunki działania:

1. Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych.
   - Strategia przeciwdziałania skutkom zmian klimatycznych dla zachowania zabytków.
   - Wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami.
   - Twój dom – dialog z tradycją.
   - Upowszechnianie tradycyjnych, neutralnych dla środowiska, metod i technik rzemieślniczych - „Szkoła rzemiosł CAD".
   - Warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich.
   - Wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych.
   - Proces prowadzenia inwestycji w obiektach zabytkowych - szkolenia dla samorządów.
2. Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego.
   - Włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach.
   - Badania społeczne i statystyczne dotyczące dziedzictwa kulturowego.
   - Pomiar wpływu kultury i dziedzictwa na rozwój społeczny.
   - Kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dziedzictwa kulturowego.
   - Wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom
   - Edukacja o dziedzictwie kulturowym, z uwzględnieniem dostępności dla osób ze szczególnymi potrzebami.
   - Utworzenie i rozwój działalności Forum Posiadaczy Zabytków przy Generalnym Konserwatorze Zabytków.

Koncepcja zagospodarowania przestrzennego kraju 2030 (KPZK 2030)

Dokument został przyjęty przez Radę Ministrów Uchwałą nr 239 z 13 grudnia 2011 r. (M. P. z 2012 r. poz. 252). Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw uchyliła ten strategiczny dla gospodarki przestrzennej Polski dokument[1]. W chwili obecnej brak jest dokumentu określającego organizację przestrzenną państwa, trwają prace nad stworzeniem *Koncepcji Rozwoju Kraju 2050*[2].

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030.

Dokument został przyjęty Uchwałą nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. (M. P. z 2020 r. poz. 1060).
Głównym celem SKRS jest **wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków,** którego realizacja prowadzona będzie poprzez wyznaczone trzy cele szczegółowe:

1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne,
2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich,
3. Zwiększenie wykorzystania potencjału kulturowego i kreatywnego dla rozwoju.

[1] art. 33 ust. (Dz. U. poz. 1378 ze zm.)
[2] https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/czym-jest-koncepcja-rozwoju-kraju-2050 [dostęp: 09.04.2025 r.]

Najistotniejszy dla założeń niniejszego programu są zadania i działania wyznaczone do realizacji w ramach **celu szczegółowego 2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich.**

Założenia celu sformułowano tak, aby wykorzystać rolę jaką w procesie budowania silnego kapitału społecznego ma tożsamość oparta na wspólnym dorobku kulturowym. W związku z czym działania ukierunkowane na wzmocnienie i wykorzystanie potencjału kultury i zasobów dziedzictwa narodowego na rzecz utrwalania wzorców i kompetencji sprzyjających rozwojowi kapitału społecznego.

W ramach celu szczegółowego 2 wyróżniono następujące priorytety:

- Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze,
- Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury,
- Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury,
- Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę,
- Wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KSRR 2030)

Przyjęta została uchwałą nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 roku (M. P. z 2019 r. poz. 106).

KSRR 2030 jest podstawowym dokumentem strategicznym polityki regionalnej państwa w perspektywie do 2030 roku. Politykę regionalną należy tu rozumieć jako skoordynowane działania wszystkich podmiotów (w tym rządu, samorządów terytorialnych wszystkich szczebli i partnerów społeczno-gospodarczych) na rzecz rozwoju poszczególnych regionów. KSRR 2030 identyfikuje cele polityki regionalnej i działania, jakie dla ich osiągnięcia powinien podjąć rząd, samorząd terytorialny oraz pozostałe podmioty uczestniczące w realizacji tej polityki w kontekście przemian demograficznych, globalizacji oraz nowej perspektywy finansowej UE. Najważniejszym kierunkiem zmian w polityce regionalnej, w stosunku do wcześniejszych dokumentów tego typu, jest przyjęcie za *Strategią na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)*[3], której postanowienia rozwija KSRR – aktywniejszej niż do tej pory roli państwa i instytucji publicznych w kształtowaniu procesów rozwoju społeczno-gospodarczego i terytorialnego, nadając im jednocześnie zadania związane z inicjowaniem zarządzania procesami rozwojowymi oraz wspomaganiem działalności sektora prywatnego.

KSRR 2030 zakłada bardziej precyzyjne dobieranie działań ukierunkowanych terytorialnie – w regionach, które nie mogą w pełni rozwinąć swojego potencjału rozwojowego lub utraciły funkcje społeczno-gospodarcze. Kieruje do nich wsparcie, które wymaga kompleksowych i dopasowanych do lokalnego charakteru działań. Identyfikacja cech poszczególnych obszarów kraju doprowadziła autorów dokumentu do konkluzji, iż *„polityka regionalna od 2010 r. zgodnie z modelem polaryzacyjno-dyfuzyjnym, skupiała działania rozwojowe przede wszystkim na największych aglomeracjach i zakładała, że impulsy rozwojowe będą przenikały z dużych ośrodków wojewódzkich na słabiej rozwinięte obszary otaczające. Jednak zasięg oddziaływania impulsów rozwojowych płynących z obszarów wysokorozwiniętych (w szczególności z ośrodków wojewódzkich) na otoczenie (ośrodki niższego rzędu) był niewystarczający, co przyczyniło się do pogłębienia zróżnicowań między- i wewnątrzregionalnych”*.

W związku z tak postawioną diagnozą, wsparcie ukierunkowane ma zostać *„na obszary zmagające się z trudnościami adaptacyjnymi i restrukturyzacyjnymi, zarówno na poziomie regionalnym (wschodnia Polska, Śląsk), jak i ponadlokalnym (obszary zagrożone trwałą marginalizacją, miasta średnie tracące funkcje społeczno-gospodarcze z otaczającymi obszarami wiejskimi)”.*

[3] Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) przyjęta została przez Radę Ministrów uchwałą z dnia 14 lutego 2017 r. (M.P. z 2017, poz. 260)

Celem głównym KSRR **jest efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów i ich specjalizacji dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju kraju, co tworzyć będzie warunki do wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym osiąganiu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym**.

Cel główny realizowany będzie w oparciu o uzupełniające się trzy cele szczegółowe:

Cel. 1. Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym.

Cel. 2. Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych.

Cel. 3. Podniesienie jakości zarządzania i wdrażania polityk ukierunkowanych terytorialnie.

W ramach pierwszego celu szczegółowego wyznaczono m.in. działanie **1.5.3. Infrastruktura społeczna**, w którym postawiono na *„stworzenie optymalnych warunków dla prowadzenia działalności kulturalnej, poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury instytucji kultury, a także innych podmiotów działających w tym obszarze”* – działanie to będzie spójne z działaniami ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego na rzecz wsparcia sieci muzeów realizowanymi w ramach projektu strategicznego SOR *„Dziedzictwo buduje wspólnotę”*[4].

W ramach drugiego celu szczegółowego wyznaczono działanie **2.1.3. Zwiększanie zasobów rynku pracy i rozwój kapitału społecznego**, w którym postawiono na *„pełniejsze wykorzystanie zasobów kultury i dziedzictwa narodowego”* poprzez wspomaganie lokalnych inicjatyw i form twórczego uczestnictwa w przedsięwzięciach kulturalnych, wspieranie organizacji czasu wolnego, imprez kulturalnych i turystyki kulturowej, współpracę z organizacjami pozarządowymi. Działania te mają się przyczynić do *„podniesienia jakości życia, poczucia zakorzenienia i tożsamości kulturowej oraz przełoży się na wzrost atrakcyjności turystycznej i rozwój gospodarczy”*. W tym zakresie wspierane będą m.in. takie działania jak *„promocja i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich oraz zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury”*.

IV.2 REGIONALNA POLITYKA W ZAKRESIE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze.

Strategia została przyjęta uchwałą nr 72/22 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 24 maja 2022 r. Jest aktualizacją *Strategii rozwoju województwa mazowieckiego do 2030 roku*, przyjętej uchwałą nr 158/13 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 28 października 2013 r., przeprowadzoną w wyniku zmian przepisów prawnych, sytuacji społeczno-gospodarczej oraz kształtu polityki spójności Unii Europejskiej na lata 2021-2027.

Zadaniem *Strategii* jest określenie właściwych dla regionu rozwiązań i działań, których następstwem powinna być poprawa warunków i jakości życia mieszkańców, przy jednoczesnej realizacji polityki spójności terytorialnej oraz polityki inteligentnego i zrównoważonego rozwoju. *Strategia* jest dokumentem, którego zapisy mają wpływ na kształt rozwoju województwa poprzez określenie wizji rozwoju, celów oraz kierunków działań, kształtujących długookresowe procesy rozwojowe w regionie.

Wizja rozwoju nakreślona w *Strategii*, to ***Mazowsze z Warszawą, Warszawa ku Europie*.** Wizja ta powinna zostać osiągnięta poprzez realizację celu głównego:

[4] Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) [SOR] została przyjęta przez Radę Ministrów uchwałą z dnia 14 lutego 2017 r. (M.P. z 2017, poz. 260)

***Zapewnienie wysokiej jakości życia poprzez trwały i zrównoważony przestrzennie rozwój województwa, służący wzrostowi znaczenia regionu w Europie i na świecie, przy poszanowaniu zasobów środowiska*.**

W *Strategii* nakreślono pięć obszarów działania. Dla każdego wyznaczono odrębny cel strategiczny realizowany poprzez wyznaczone kierunki działań i działania.

Cel sformułowany dla obszaru KULTURA I DZIEDZICTWO nosi nazwę ***Mazowsze bogate kulturowo***. Działania przewidziane do realizacji w jego ramach prowadzić będą do rozwoju województwa i poprawy jakości życia, poprzez wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego oraz potencjału kulturowego i turystycznego.

W *Strategii* przyjęto następujące kierunki działań i działania:

- Ochrona i wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego.
  - Wspieranie prac konserwatorskich (w tym restauratorskich, renowacyjnych, rewaloryzacyjnych), rewitalizacja obiektów i obszarów zabytkowych oraz kulturowych.
  - Adaptacja obiektów zabytkowych do nowych funkcji, w tym kulturalnych, turystycznych i społecznych.
  - Inwentaryzacja i digitalizacja zasobów dziedzictwa kulturowego.
- Wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego, potencjału dziedzictwa kulturowego i turystycznego dla rozwoju gospodarczego i promocji województwa.
  - Zwiększenie atrakcyjności turystycznej w oparciu o walory kulturowe i przyrodnicze.
  - Rozwój infrastruktury turystycznej i okołoturystycznej.
  - Wspieranie rozwoju różnych form turystyki, produktów oraz wydarzeń turystycznych.
  - Wspieranie działalności stowarzyszeń i organizacji, w tym o znaczeniu międzynarodowym.
  - Ochrona, pielęgnowanie i promowanie spuścizny kulturowej (materialnej i niematerialnej), w tym podnoszenie świadomości kulturowej.
  - Kreowanie ośrodków i kształtowanie regionalnej tożsamości kulturowej.
  - Wspieranie i promocja różnorodności kulturowej.
  - Wspieranie przedsiębiorczości i współpracy w obszarze kultury, dziedzictwa kulturowego i turystyki.
- Upowszechnienie kultury i twórczości.
  - Rozwój infrastruktury kultury, wydarzeń i projektów kulturalnych.
  - Wspieranie rozwoju edukacji kulturalnej i artystycznej.
  - Wspieranie rozwoju przemysłu kreatywnego.
  - Wzmacnianie uczestnictwa w kulturze, w tym poprzez technologię cyfrową (e-kultura, digitalizacja).
- Kreowanie miast i wsi jako centrów aktywności kulturalnej i turystycznej.
  - Wspieranie ośrodków miejskich i wiejskich w upowszechnianiu potencjału kultury wraz z rozwojem funkcji turystycznych.
  - Promowanie potencjału kulturowego Warszawy.

<u>Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego</u>

Plan został przyjęty uchwałą nr 22/18 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 grudnia 2018 r.

W zapisach planu omówiono zasady ochrony dotyczące zabytków objętych ochroną prawną, elementy dziedzictwa ujęte w gminnych ewidencjach zabytków, a także elementy krajobrazów kulturowych (do których zaliczono *ośrodki miejskie i wiejskie, które ze względu na szczególną wartość historyczną, religijną czy kulturalną mają istotne znaczenie dla budowania tożsamości lokalnej i regionalnej oraz materialnego i niematerialnego dziedzictwa regionu).*

W celu zapewnienia ciągłości dziedzictwa kulturowego i ochrony krajobrazów kulturowych wskazano obszary i obiekty o istotnym znaczeniu dla województwa.
Dla wyszczególnionych w *Planie* elementów dziedzictwa kulturowego i krajobrazu kulturowego określono następujące działania:

- realizację zadań wskazanych w wojewódzkim programie opieki nad zabytkami;
- zachowanie i kreowanie ładu przestrzennego, zachowanie walorów krajobrazu kulturowego oraz kształtowanie pasm przyrodniczo-kulturowych o znaczeniu regionalnym poprzez:
  - przeciwdziałanie negatywnym efektom urbanizacji i rurbanizacji;
  - wzmacnianie przestrzennych walorów obiektów oraz układów przestrzennych;
  - ochronę, rewitalizację i rewaloryzację obiektów i obszarów historycznych, zwłaszcza architektury drewnianej i poprzemysłowej, dworskiej, obronnej, dorobku nauki i techniki;
  - odbudowę i rekonstrukcję dóbr należących do światowego i krajowego dziedzictwa po zniszczeniu w wyniku konfliktów zbrojnych lub katastrof spowodowanych zagrożeniami naturalnymi;
  - wykorzystanie sieci miast historycznych oraz atrakcji krajobrazowo-architektonicznych, m.in. dla wyznaczania szlaków turystyki kulturowej;
  - budowę i rozbudowę muzeów;
  - ochronę regionów etnograficznych oraz krain historycznych jako cennych i charakterystycznych krajobrazów kulturowych, również jako element współpracy oraz rozwoju powiązań z sąsiadującymi województwami.

Strategia rozwoju kultury w województwie mazowieckim na lata 2023 – 2027 (przyjęta uchwałą nr 155/23 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 września 2023 r.)
Na podstawie przeprowadzonej diagnozy, autorzy zaktualizowanej *Strategii* zarekomendowali utrzymanie dotychczasowej misji polityki kulturalnej województwa mazowieckiego. Jej naczelne hasło brzmi: ***„Kultura włącza każdego”.***
Ochronie dziedzictwa materialnego i niematerialnego poświęcone są programy wdrażające wyznaczone w ramach następujących celów:
Cel strategiczny A – Aktywne podmioty kultury

- Cel operacyjny A.2. Wspieranie mazowieckich środowisk twórczych.
  - A.2.2. Promowanie twórców i tworzenie szlaków tematycznych w oparciu o zasoby dziedzictwa kulturowego.

Celem programu jest mapowanie twórców, zachowanie i promocja ich twórczości.
Cel strategiczny C – Kultura buduje region

- Cel operacyjny C.2. Ochrona i upowszechnianie materialnych i niematerialnych zasobów kultury regionu.
  - C.2.1. Żywe dziedzictwo.

Program ma na celu zachowanie i upowszechnienie elementów materialnego i niematerialnego dziedzictwa w województwie mazowieckim.

  - C.2.2. Kultura w sercu regionu.

Celem programu jest budowanie poczucia przynależności do regionu w oparciu o materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe.

Strategia rozwoju turystyki w województwie mazowieckim na lata 2023–2027 (przyjęta uchwałą nr 157/23 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 września 2023 r.)

W zakreślonej w *Strategii* wizji województwo mazowieckie jest regionem *gościnnym i serdecznym, profesjonalnie przygotowanym, aby zapewnić kompleksową obsługę wysokiej jakości. Dysponującym wyrazistymi produktami turystycznymi, otwartym na Europę i Świat.*
Misją rozwoju turystyki jest *zapewnienie wysokiej jakości oferty turystycznej poprzez trwałe i zrównoważone przestrzennie wsparcie rozwoju funkcji turystycznej województwa, służące wzrostowi znaczenia regionu na turystycznej mapie Polski i Europy, przy poszanowaniu zasobów środowiska naturalnego.*
Podstawowym założeniem przyjętym przez autorów *Strategii* do wyznaczenia celów i programów strategicznych jest wykorzystanie potencjału kultury i dziedzictwa kulturowego oraz walorów środowiska przyrodniczego dla rozwoju gospodarczego regionu i poprawy jakości życia.

Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Mazowieckim 2022 – 2025

Program został przyjęty uchwałą nr 169/21 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 21 grudnia 2021 r. (Dz. Urz. woj. mazowieckiego z dn. 29 grudnia 2021 r. poz. 12474).
Misja sformułowana w *Programie* brzmi: *Podnieść skuteczność opieki nad zabytkami i dziedzictwem niematerialnym w województwie mazowieckim.* Dla realizacji założeń programowych wyznaczono trzy obszary strategiczne w ramach których opracowano cele strategiczne. Przedstawiają się one następująco:

Obszary strategiczne:

A. Edukacja kształtująca świadomość i postawy.
W ramach tego obszaru strategicznego usytuowano cele związane z kształtowaniem wiedzy, świadomości i postaw pożądanych z punktu widzenia opieki nad zabytkami i troski o dziedzictwo. Zidentyfikowano dwa cele:
A.1. Wsparcie edukacyjne samorządów lokalnych i właścicieli zabytków;
A.2. Kształtowanie postawy zainteresowania dziedzictwem.

B. Optymalizacja systemu dostępu właścicieli zabytków do środków.
W ramach tego obszaru strategicznego usytuowano cele związane ze zwiększeniem efektywności finansowania opieki nad zabytkami. Zidentyfikowano dwa takie cele:
B.1. Zoptymalizowanie systemu dotacji wojewódzkich;
B.2. Dbałość o zabytki własne województwa.

C. Skuteczne narzędzia działania
W ramach tego obszaru strategicznego usytuowano cele skierowane na wzmocnienie skutecznej ochrony najbardziej wrażliwego dziedzictwa przed zniszczeniem i współpracy międzysektorowej dla ratowania zabytków. Zidentyfikowano dwa takie cele:
C.1. Ograniczanie ryzyka utraty najbardziej zagrożonych elementów dziedzictwa;
C.2. Wzmocnienie potencjału promocyjnego zabytków.

Strategia Rozwoju Powiatu Garwolińskiego na lata 2015-2030

Strategia przyjęta została uchwałą Nr XIII/65/2015 Rady Powiatu Garwolińskiego z dnia 30 grudnia 2015 r.
Określając misję i strategiczne cele rozwoju władze powiatu miały na uwadze koncentracje działań bazujących na wspólnych potrzebach mieszkańców. Mając na uwadze dobro ludności oraz dążenie do podniesienia poziomu życia władze powiatu swą misję zdefiniowały następująco: ***Poprawa warunków życia mieszkańców powiatu garwolińskiego.***

Przyjęta misja osiągnięta ma być w ramach zdefiniowanych celi strategicznych, którym podporządkowane zostały cele operacyjne wraz z przypisanymi dla każdego z nich szczegółowymi zadaniami.

Wśród wyznaczonych działań zdefiniowano te, które w sposób bezpośredni lub pośredni mają na celu ochronę zabytków materialnych i dziedzictwa kulturowego.

CEL STRATEGICZNY C2: Wspieranie rozwoju obszarów wiejskich oraz działania na rzecz ochrony środowiska naturalnego.

CEL OPERACYJNY C2.2: Poprawa warunków bytowych ludności zamieszkującej tereny wiejskie oraz kreowanie pozarolniczych miejsc pracy.

Zadania realizacyjne:

C2.2.D Wspieranie i promowanie rozwoju rzemiosła, rękodzielnictwa.

C2.2.E Ochrona i promocja dziedzictwa kulturowego wsi.

CEL OPERACYJNY C2.4**:** Wykorzystanie walorów przyrodniczo-krajoznawczych powiatu poprzez promocję i rozwój infrastruktury.

Zadania realizacyjne**:**

C2.4.A Tworzenie szlaków turystycznych i budowa ścieżek rowerowych na bazie atrakcyjnych miejsc krajobrazowych i historycznych powiatu.

C2.4.B Stworzenie systemu informacji o ofercie turystycznej, imprezach rekreacyjnych i kulturowych, szlakach turystycznych oraz gospodarstwach agroturystycznych.

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Garwolińskiego na lata 2010-2013

Program został przyjęty uchwałą nr XLIII/229/2010 Rady Powiatu Garwolińskiego z dnia 25 maja 2010 r.

Ze względu na to, iż ramy czasowe *Programu* są bardzo odległe, a sam dokument nie doczekał się aktualizacji, zapisy w nim zawarte nie będą brane pod uwagę w niniejszej analizie.

V. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

V.1 RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE GMINY.

Zapisy *Gminnego Programu Opieki nad Zbytkami dla miasta i gminy Pilawa na lata 2025-2028* są zgodne z kierunkami polityki przestrzennej gminy określonymi w następujących dokumentach: *Strategia zrównoważonego rozwoju gminy Pilawa do 2020 r., Program Rewitalizacji Miasta i Gminy Pilawa z 2017 r., Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta i Gminy Pilawa z 2014 r. (z późniejszymi zmianami)*.

Strategia Rozwoju Miasta i Gminy Pilawa na lata 2024-2033

Strategia została przyjęta Uchwałą Nr VII.40.2024 Rady Miejskiej w Pilawie z dnia 17 października 2024 r.

Strategia stanowi podstawę do zrównoważonego i harmonijnego zarządzania przyszłością Miasta i Gminy w perspektywie do roku 2033. Stanowi wizję rozwoju i scenariusz działań uwzględniający wszystkie aspekty życia i wyznacza kierunki dla procesów i programów realizowanych w Mieście i Gminie Pilawa w kolejnych latach.

Autorzy dokumentu, w wyniku przeprowadzonych analiz uwzgledniających zarówno mocne jak i słabe strony obszaru miasta i gminy Pilawa, zdefiniowali jej wizję i misję – jako elementów pomagających w zdefiniowaniu kierunku, w którym Miasto i Gmina powinna zmierzać, aby zrealizować swoje aspiracje i spełnić oczekiwania lokalnej społeczności.

Misja brzmi następująco:
Miasto i Gmina Pilawa kierując się zasadami zrównoważonego rozwoju łączy lokalne tradycje z nowoczesnością, zapewniając wszystkim mieszkańcom bezpieczną przestrzeń do życia, pracy i wypoczynku. Pilawa – na torze do wspólnej przyszłości!

Wizja Miasta i Gminy Pilawa brzmi następująco:
Miasto i Gmina Pilawa w 2033 roku jest miejscem bezpiecznym i atrakcyjnym, w którym troska o tradycję i tożsamość lokalną wspiera otwartość na zmiany – to miejsce bardzo dobrze skomunikowane, chętnie korzystające z nowoczesnych rozwiązań z zakresu ochrony środowiska i rozwoju gospodarczego, przyjazne dla nowych mieszkańców i inwestorów. Pilawa oraz jej mieszkańcy wspólnie stworzyli wspierającą się społeczność, silną gospodarkę oraz zrównoważone środowisko przyrodnicze.

Dla realizacji określonych założeń opracowano trzy podstawowe cele strategiczne z podziałem na następujące wymiary:

- PRZESTRZEŃ
- GOSPODARKA
- SPOŁECZNOŚĆ

Dla każdego z nich wyznaczono kierunki działań w ramach celów operacyjnych przyporządkowanych do nadrzędnych celów strategicznych. Zagadnienia związane z ochroną dziedzictwa kulturowego realizowane będą w ramach:

- GOSPODARKA
  CEL STRATEGICZNY II: Miasto i Gmina Pilawa: wzmacniająca konkurencyjność i przedsiębiorczość – prowadząca aktywny marketing terytorialny

  CEL OPERACYJNY: 2.2 Prowadzenie aktywnych działań marketingowych zmierzających do promocji zamieszkania i inwestowania na terenie Miasta i Gminy oraz ochrony dziedzictwa lokalnego.

  KIERUNKI DZIAŁAŃ:

  - promocja bieżącej oferty rekreacyjnej, kulturalnej, społecznej, edukacyjnej i sportowej dostępnej dla mieszkańców
  - Tworzenie nowych i promocja istniejących tras pieszych i rowerowych w oparciu o gminne zabytki, miejsca pamięci, miejsca unikalne przyrodniczo i krajobrazowo wraz z wyposażeniem w infrastrukturę szlaku turystycznego (m.in.: miejsca obsługi rowerzysty, ławy i stoły biesiadne, kosze na odpady, tablice informacyjne)
  - Wsparcie i współpraca z organizacjami pozarządowymi i stowarzyszeniami (m.in. Łucznica, harcerze) w zakresie ochrony dziedzictwa lokalnego i tworzenia wspólnej oferty rekreacyjno-kulturalnej dla mieszkańców
  - Promocja oferty produktów lokalnych i dziedzictwa lokalnego

Gminny Program Rewitalizacji Miasta i Gminy Pilawa do 2033 roku przyjęty Uchwałą Nr VIII.47.2024 Rady Miejskiej w Pilawie z dnia 26 listopada 2024 r.

W wyniku przeprowadzonej analizy wytypowane zostały dwa obszary rewitalizacyjne położone na terenie gminy:

obszar I – położony na terenie miasta Pilawa
obszar II – położony w miejscowości Trąbki.

Wyznaczone w *Programie* założenia mają przyczynić się do realizacji zdefiniowanej wizji:
Przeprowadzone działania rewitalizacyjne przekształciły Trąbki oraz centrum Pilawy w nowoczesne i atrakcyjne miejsca do życia. Mieszkańcy obszaru rewitalizacji stanowią pełną kreatywnych inicjatyw i aktywną społeczność, która realizuje się w nowocześnie zagospodarowanej przestrzeni, czując dumę ze swojej kultury i historii. Nowoczesna, bezpieczna i estetyczna przestrzeń sprawia, że mieszkańcy mogą rozwijać swoje pasje, realizować się zawodowo i sportowo, a także aktywnie wypoczywać. Osiągnięte poprzez kompleksową rewitalizację efekty rozprzestrzeniają się na dalsze części Miasta i Gminy Pilawa stymulując rozwój lokalny i poprawiając życie mieszkańców.

W obu strefach wyznaczonych do rewitalizacji znajdują się zabytki, zarówno te najcenniejsze, wpisane do rejestru zabytków, jak obiekty figurujące w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (WEZ) oraz ujęte w gminnym rejestrze zabytków[5].

Projekty realizowane w ramach wytyczonych celów i kierunków działań odnoszą się zarówno bezpośrednio jak i pośrednio do ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego. Na poprawę stanu zachowania zabytków zlokalizowanych na terenach objętych rewitalizacją oraz wzrost świadomości mieszkańców związanych z lokalnym dziedzictwem niematerialnym wpływ może mieć realizacja następujących projektów:

PROJEKT ZINTEGROWANY NR 1: Nowe oblicze hutniczej historii! – adaptacja budynku starej Huty Szkła „Czechy" wraz z odnowieniem Parku w Trąbkach.
Moduł I: Adaptacja budynku starej Huty Szkła „Czechy" w Trąbkach.

PROJEKT ZINTEGROWANY NR 2: Kultura z historią w tle – zagospodarowanie terenu wokół przyszłego Domu Kultury w Trąbkach wraz z utworzeniem ścieżki historii.
Moduł II: Utworzenie ścieżki historii rozwoju Trąbek.
Moduł III: Wprowadzenie oferty zajęć i wydarzeń w zakresie kultury, edukacji i historii.

W *Programie Rewitalizacji* wyznaczono również przedsięwzięcia uzupełniające, których realizacja ma na celu zwiększenie integracji interwencji rewitalizacyjnej oraz umożliwienie wejścia w proces rewitalizacji nowym interesariuszom, w tym partnerom społeczno-gospodarczym.
Wśród przedsięwzięć uzupełniających powiązania z założeniami Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami wykazują działania w:
Celu 1. Razem tworzymy dobro! – aktywizacja i integracja mieszkańców:

- kształtowanie lokalnej tożsamości,

Celu 2. Mieszkańcy na pierwszym miejscu! – rozwój zróżnicowanej i atrakcyjnej oferty usług dla mieszkańców:

- wspieranie inicjatyw służących zachowaniu lokalnego dziedzictwa kulturowego,

Celu 3. Nowoczesna przestrzeń dla każdego! – poprawa jakości przestrzeni i środowiska:

- poprawa stanu technicznego obiektów zabytkowych i użyteczności publicznej.

[5] Lista zabytków wymienionych w Programie Rewitalizacji została opracowana na podstawie danych z Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Gminna Ewidencja Zabytków została utworzona już po uchwaleniu Programu Rewitalizacji, przyjęta Zarządzeniem Nr 4.2025 Burmistrza Miasta i Gminy z dnia 7 stycznia 2025 r., dlatego nie ma całkowitej zgodności pomiędzy zasobem faktycznym a wymienionym w Programie Rewitalizacji (przyp. aut.).

Jako przykład przedsięwzięcia uzupełniającego zaproponowano zadanie: *Modernizacja wieży ciśnień w Pilawie wraz z adaptacją pomieszczeń do pełnienia nowych funkcji.*

Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta i Gminy Pilawa

Studium zostało przyjęte uchwałą nr XLII.250.2014 Rady Miejskiej w Pilawie z dnia 27 stycznia 2014 r.; następnie w 2019 r., w treści *Studium* wprowadzone zostały zmiany zatwierdzone uchwałą nr XI.70.2019 Rady Miejskiej w Pilawie z dnia 18 lipca 2019 r. W czasie przygotowywania niniejszej dokumentacji przedłożony został do publicznego wglądu projekt zmiany *Studium* (ogłoszenie/obwieszczenie Burmistrza Miasta i Gminy Pilawa z dn. 26.07.2023 r.). W obu dokumentach nie zostały wprowadzone zmiany odnoszące się do zapisów związanych z ochroną zabytków i dziedzictwa kulturowego.

Studium jest dokumentem wyznaczającym kierunki polityki przestrzennej gminy, a więc główne cele, zasady i zadania oraz instrumenty jej realizacji, także wobec dziedzictwa kulturowego.

W *Studium* określone zostały podstawowe kierunki działań konserwatorskich mających na celu ochronę obiektów o szczególnych wartościach kulturowych i historycznych. Autorzy *Studium* określili podstawowe zasady postępowania:

1. *dla zabytków wpisanych do rejestru zabytków ochronę zgodnie wymogami przepisów odrębnych o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami;*
2. *dla stanowisk archeologicznych ochronę zgodnie z wymogami przepisów odrębnych o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w szczególności poprzez zakaz zalesiania oraz poprzez obowiązek przeprowadzenia badań archeologicznych w przypadku działań, które mogą doprowadzić do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego;*
3. *obiekty zabytkowe wpisane do gminnej ewidencji zabytków, w tym również miejsca pamięci narodowej, należy objąć ochroną poprzez ustalenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego w zakresie parametrów zabudowy (bryła budynku, stolarka, kształt i geometria dachu, materiały budowlane) oraz przeznaczenie i zasad zagospodarowania terenów (kształtowanie zieleni, realizacja ogrodzeń i obiektów małej architektury, wprowadzenie ograniczeń zabudowy w sąsiedztwie zabytku), w graniach których zlokalizowane są w/w obiekty zabytkowe,*
4. *postuluje się objęciem ochroną w planach miejscowych obiektów małej architektury sakralnej (kapliczek i krzyży);*
5. *zagospodarowania terenów przeznaczonych pod zainwestowanie przy uwzględnieniu obiektów będących pod ochroną konserwatorską, stanowisk archeologicznych;*
6. *zagospodarowanie zespołów i obiektów zabytkowych zgodnie z pierwotną funkcją;*
7. *w przypadku braku możliwości utrzymania lub odtworzenia pierwotnej funkcji, dopuszczenie zagospodarowania na funkcję zbliżoną do pierwotnej lub na cele turystyki oraz kultury, zgodnie ze wskazaniami konserwatorskimi.*

Dla obiektów i obszarów o wysokich walorach kulturowych zalecono wprowadzenie następujących stref ochrony konserwatorskiej*:*

1. *strefa ścisłej ochrony konserwatorskiej, wyznaczona w miejscowościach: Łucznica, Trąbki, dla której ustala się:*
   a) *ochronę istniejącej substancji zabytkowej, w tym obiektów zabytkowych, układów komunikacyjnych, obiektów małej architektury i zieleni,*
   b) *dopuszczenie remontów i przebudowy obiektów zabytkowych w celu zachowania lub przywrócenia ich wartości historycznych, kulturowych, estetycznych i architektonicznych,*
   c) *dopuszczenie remontów i przebudowy istniejących współczesnych obiektów pod warunkiem przystosowania ich wyglądu do zasadniczych cech formy architektonicznej obiektów zabytkowych,*
   d) *dopuszczenie wprowadzania nowej zabudowy niezbędnej do funkcjonowania obiektów zabytkowych pod warunkiem dostosowania jej do istniejącej substancji zabytkowej w zakresie skali i bryły zabudowy,*
   e) *obowiązek ochrony i zachowania istniejącego drzewostanu parkowego, szpalerów roślinności wysokiej, osi widokowych i kompozycyjnych, rowów,*
   f) *zakaz lokalizowania masztów telekomunikacyjnych i elektrowni wiatrowych,*

g) *zakaz montażu urządzeń technicznych na elewacjach frontowych,*
h) *zakaz lokalizowania wolnostojących szyldów i reklam,*
i) *zakaz lokalizowania szyldów i reklam nie związanych z działalnością prowadzoną na danym terenie lub w obiekcie;*

2. *strefa pośredniej ochrony konserwatorskiej, wyznaczona w miejscowościach: Łucznica, Trąbki, dla której ustala się:*
   a) *ochronę obiektów zabytkowych, układów komunikacyjnych, obiektów małej architektury i zieleni urządzonej,*
   b) *dopuszczenie wprowadzenia nowej zabudowy pod warunkiem, że będzie ona stanowić spójną kompozycję z historyczną zabudową lub/i zielenią,*
   c) *obowiązek kształtowania skali, brył, konstrukcji i detalu architektonicznego nowej zabudowy w nawiązaniu do obiektów zabytkowych (m.in.: poprzez stosowanie tradycyjnych materiałów budowlanych w konstrukcji ścian, pokryć dachowych, stolarce okiennej i drzwiowej, elewacji),*
   d) *dopuszczenie lokalizowania szyldów i reklam związanych z prowadzoną działalnością na danym terenie lub w obiekcie,*
   e) *zakaz lokalizowania masztów telekomunikacyjnych i elektrowni wiatrowych;*
3. *strefa ochrony krajobrazu kulturowego, wyznaczona w miejscowościach: Gocław, Jaźwiny, Kalonka, dla której ustala się:*
   a) *ochronę obiektów zabytkowych, układów komunikacyjnych, obiektów małej architektury i zieleni urządzonej,*
   b) *obowiązek kształtowania form zabudowy nawiązujących do tradycyjnego budownictwa, w szczególności pod względem skali i bryły obiektów,*
   c) *zakaz lokalizowania masztów telekomunikacyjnych i elektrowni wiatrowych;*
4. *strefa ochrony krajobrazu kulturowego wyznaczona wokół pozostałości młyna Zawadki, dla której ustala się:*
   a) *obowiązek ochrony i zachowania kamieni pamiątkowych, pozostałości młyna, wałów i narysu dawnego stawu,*
   b) *zakaz zabudowy;*
5. *strefa ochrony stanowiska archeologicznego, dla której ustala się dopuszczenie działalności inwestycyjnej z uwzględnieniem przepisów odrębnych.*

Wszelkie zamierzenia, działania inwestycyjne oraz zagospodarowanie terenów w w/w strefach należy prowadzić zgodnie wymogami przepisów odrębnych.

Zgodnie ze zmianami wprowadzonymi w Ustawie z dnia 7 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2023 poz. 1688) Rada Miejska w Pilawie Uchwałą Nr LXXVIII.523.2024 z dnia 21 marca 2024 r. przystąpiła do sporządzenia planu ogólnego Miasta i Gminy Pilawa. Dokument ten, po uchwaleniu, zastąpi dotychczas obowiązujące *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta i Gminy Pilawa*.

V.2 CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW

Zabytki z terenu miasta i gminy Pilawa nie posiadają zbyt bogatej literatury. Rozproszone informacje na ich temat znajdują się w wydawnictwach i publikacjach naukowych, przewodnikach, pracach niepublikowanych – jak dokumentacje naukowo-historyczne czy prace o charakterze studialnym lub projektowym, a także nielicznych opracowaniach monograficznych i popularnonaukowych dotyczących dziejów miasta i regionu. Analiza poniższa ma za zadanie scharakteryzować zabytkowy zasób i określić, jakiego typu obiekty występują na terenie gminy, a w dalszej kolejności ma też wskazać rodzaj ochrony, jaką powinny zostać objęte.

Zarys historii gminy Pilawa

Pilawa jest gminą miejsko-wiejską w województwie mazowieckim, w powiecie garwolińskim. Głównym ośrodkiem administracyjnym gminy jest miasto Pilawa. Ponadto na terenie gminy znajdują się sołectwa/jednostki pomocnicze: Gocław, Jaźwiny, Kalonka, Lipówki, Łucznica, Niesadna i Niesadna-Przecinka, Puznówka, Trąbki z osiedlem Czechy, Wygoda i Żelazna, a także trzy miejscowości bez statusu sołectwa: Grzebowilk, Resztówka i Zawadka.

Gmina leży w granicach historycznego Mazowsza. Przez niemal cały okres średniowiecza aż do 1526 r. teren ten należał do księstwa, a następnie województwa mazowieckiego, wchodząc w skład ziemi czerskiej. W porównaniu do pozostałych rejonów Mazowsza był słabo zaludniony. Jeszcze pod koniec XV w. rozciągały się tu rozległe kompleksy leśne Puszczy Osieckiej, podlegające ochronie jako własność królewska. W południowo zachodniej części przecinał je szlak handlowy prowadzący z Garwolina do Osiecka i dalej w stronę Czerska i Warszawy.

Ożywienie procesów kolonizacyjnych rozpoczęło się około połowy XVI w. w związku z eksploatacją zasobów leśnych, przy czym część osad miała początkowo charakter osiedli sezonowych, użytkowanych jedynie na czas wyrębu. Najwcześniej zostały zagospodarowane dobra osieckie należące do domeny królewskiej, gdzie po połowie stulecia istniały wsie Gocław, Jaźwiny, Łucznica, Niesadne (ob. Niesadna), Wola Poznowska (ob. Puznówka), Kaleń (ob. Kalonka), Grzebiwilk (ob. Grzebowilk) i Lipówek (ob. Lipówki) oraz osada młyńska Zawada (ob. Zawadka). W źródłach wzmiankowane są też wsie będące własnością szlachecką – Trąbki, Żelazna i leśna osada Rękawica. Wojny prowadzone przez Rzeczpospolitą i ogólny regres kraju w 2. połowie XVII w. doprowadziły do gospodarczego upadku i wyludnienia regionu. Dopiero w 1. połowie XVIII w. dzięki energicznym działaniom przedstawicieli rodu Bielińskich, administrujących dobrami osieckimi, ponownie zaczęła się rozwijać gospodarka leśna, a w miejscu dawnych osad leśnych powstawały nowe wsie. W latach 80. XVIII w. podjęto również próbę rozwinięcia przemysłowej produkcji szkła w Hucie Anglia niedaleko Łucznicy.

W wyniku III rozbioru Polski cały omawiany obszar znalazł się pod zaborem austriackim. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego stanowił część powiatu garwolińskiego w departamencie siedleckim. Za czasów Królestwa Polskiego za sprawą kolejnych reform administracyjnych znalazł się w obwodzie łukowskim województwa podlaskiego, później powiatu łukowskiego guberni siedleckiej, po czym od 1866 r. wszedł w skład utworzonego w tejże guberni powiatu garwolińskiego.

Źródła kartograficzne z tego okresu świadczą o rozbudowywaniu się struktury leśnych wsi. Była ona efektem akcji kolonizacyjnej rozpoczętej w dobrach osieckich przez Aleksandra Potockiego, który sprowadzał niemieckich osadników na zalesione tereny w celu ich trzebieży. W 1829 r. założyli oni kolonię Pilawa, która z czasem stała się znaczącym ośrodkiem odpowiadającym za pozyskiwanie dóbr leśnych. Po raz pierwszy miejscowość została oznaczona na Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego (tzw. Mapie Kwatermistrzostwa) wydanej w 1843 r.

Istotne zmiany zachodziły również w układzie komunikacyjnym. Po 1819 r. na wschód od Pilawy powstał nowy trakt bity łączący Lublin z Warszawą, wokół którego rozbudowywała się sieć lokalnych dróg łączących kolejne miejscowości. W 1887 r. uruchomiona została linia kolejowa (Droga Żelazna Nadwiślańska) ze stacją III klasy w Pilawie, co zdeterminowało na następne lata rozwój miejscowości i okolicy. W 1897 r., z chwilą oddania do użytku linii kolejowej prowadzącej przez Mińsk Mazowiecki (Nowomińsk) i Tłuszcz do Ostrołęki, Pilawa stała się stacją węzłową. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. znalazła się w województwie lubelskim, a jej znaczenie sukcesywnie wzrastało dzięki budowie dalszych połączeń kolejowych. Wzniesiono m.in. wieżę ciśnień, parowozownię oraz budynki dla urzędników i pracowników kolei.

Od zakończenia II wojny światowej Pilawa znajdowała się w województwie warszawskim. Okres ten to lata rozbudowy sieci połączeń kolejowych oraz rozwoju lokalnego przemysłu, usług i infrastruktury,

dzięki którym wieś stawała się coraz bardziej znaczącym ośrodkiem gospodarczym. W 1973 r. z części terenów wyodrębnionych z gmin Osieck i Parysów (dawn. Pszonka) utworzona została gmina Pilawa. W 1975 r. w wyniku nowego podziału administracyjnego kraju weszła ona w skład powiatu garwolińskiego w województwie siedleckim. W 1984 r. nadano Pilawie prawa miejskie. Po wejściu w życie reformy administracyjnej z 1998 r. gmina znalazła się w województwie mazowieckim.
W zakresie administracji kościelnej okolice Pilawy do końca XVIII w. podlegały diecezji poznańskiej. W 1798 r. zostały włączone do diecezji lubelskiej, zaś w 1818 r. do nowopowstałej diecezji podlaskiej. Po jej skasowaniu w 1867 r. zostały ponownie przyłączone do diecezji lubelskiej. Od 1918 r. wchodzą w skład diecezji siedleckiej, czyli podlaskiej. Parafie należą do dekanatów garwolińskiego i osieckiego.

Krajobraz kulturowy

Pod względem geograficznym gmina Pilawa jest położona we wschodniej części Niziny Środkowomazowieckiej, na Równinie Garwolińskiej. Znaczną część jej terenu stanowią lasy ciągnące się od strony południowo zachodniej, wzdłuż Doliny Środkowej Wisły.
Dzisiejszy stan krajobrazu kulturowego gminy jest rezultatem wielowiekowego oddziaływania człowieka na naturalne otoczenie. Jak wspomniano wyżej, jeszcze w końcu XV w. rozciągała się tu puszcza, podobnie jak na znacznej części południowo-wschodniego Mazowsza. Transformacja interesującego nas terenu na szerszą skalę rozpoczęła się wraz z intensyfikacją osadnictwa w XVI w. Lasy dominowały tutaj jednak niemal do połowy XIX w. Z czasem postępowało zagospodarowanie nieużytków, zaś areał uprawny i zabudowa obejmowały coraz większe połacie gruntu. Obecnie region ma charakter typowo rolniczy.
Układy przestrzenne większości wsi położonych w dawnych dobrach królewskich wywodzą się z typu tzw. rzędówki, charakterystycznego dla okresu kolonizacji dokonanej w okresie nowożytnym. Inną grupę siedlisk stanowiły osady młyńskie, karczmarskie oraz protoprzemysłowe (budy, smolarnie, potażarnie, huty), które tworzyły małe, zazwyczaj nieregularne skupiska budynków. Tradycyjna zabudowa wiejska była drewniana, o dachach poszytych słomą. Zagrody składały się najczęściej z trzech podstawowych, wolnostojących budynków: chałupy, stodoły i budynku inwentarskiego. Niekiedy posiadały osobne budowle do przechowywania zbiorów, jak brogi na siano czy ziemne lub murowane piwnice. Zamożniejsi gospodarze budowali oddzielne chlewy oraz niewielkie spichlerze.
W niektórych wsiach istniały ponadto dwory i folwarki tworzące większe zespoły budynków o zróżnicowanych układach. W Jaźwinach, Puznówce i Trąbkach stanowiły one integralną część wsi, natomiast w Łucznicy i Żelaznej były oddzielnymi punktami osadniczymi.
Głównym zajęciem ludności było początkowo karczowanie obszarów leśnych, w późniejszym okresie uprawa roli i hodowla. W 1. połowie XIX w. powstały pierwsze większe zakłady przemysłowe, dla których źródłem opału były tutejsze lasy – jak huty szkła „Anglia" niedaleko Łucznicy oraz „Czechy" w Trąbkach, a także cegielnie w Gocławiu i Jaźwinach. Od końca lat 80. XIX w. Pilawa oraz okoliczne miejscowości zaczęły się rozwijać dzięki węzłowi kolejowemu na trasie z Lublina do Warszawy, z odgałęzieniem w stronę Ostrołęki.
Obecnie dawne układy ruralistyczne są w dużej mierze nieczytelne, co spowodowały między innymi akcje regulacyjne, parcelacje i komasacje gruntów, a także współczesne procesy urbanizacyjne. Jedynie dawna osada fabryczna „Czechy" zachowała się w stosunkowo nieznacznie zmienionym kształcie. Z biegiem lat zanikła również znaczna część dawnej kultury materialnej, do czego przyczyniły się przemiany gospodarcze, kulturowe i społeczne po II wojnie światowej.

Zabytki nieruchome

Architektura sakralna

Kościół parafialny pw. św. Józefa w Trąbkach

Najstarsze wzmianki na temat miejsca sprawowania kultu w Trąbkach pochodzą z 1920 r., kiedy to biskup podlaski Henryk Przeździecki udzielił zgody rodzinie Horodliczków, właścicielom huty szkła „Czechy" w Trąbkach, na urządzenie kaplicy przyzakładowej w budynku socjalnym. Poświęcenie kaplicy pw. św. Edwarda miało miejsce 8.01.1921 r. W dniu 2.02.1924 r. przy kaplicy została erygowana parafia obejmująca wsie Trąbki, Lipówki, Poschłą, Puznówkę, Wygodę i Pilawę, które wydzielono z parafii Garwolin, Parysów i Osieck. Dnia 17.06.1928 r. biskup pomocniczy siedlecki Czesław Sokołowski poświęcił kamień węgielny pod budowę obecnej świątyni, wznoszonej na gruntach podarowanych przez rodzinę Horodliczków. Prace ukończono 3.10.1934 r., po czym nastąpiło poświęcenie kościoła pw. św. Józefa przez ks. kan. Mariana Juszczyka, dziekana garwolińskiego. Konsekracji dokonał biskup siedlecki Jan Mazur w 1975 r. W 2023 r. przeprowadzono remont elewacji.

Kościół znajduje się w zachodniej części miejscowości, u zbiegu ul. Osadniczej i Granicznej. Jest budowlą o eklektycznej architekturze. Wniesiony na planie trójnawowej bazyliki z prezbiterium zwróconym na północny wschód. Korpus na planie prostokąta. Nawa główna trójprzęsłowa, prezbiterium dwuprzęsłowe, prosto zamknięte o szerokości i wysokości równej nawie. Od frontu korpusu nawowego usytuowana jest prostokątna kruchta z nadbudowaną ośmioboczną wieżą, flankowana dwoma kwadratowymi aneksami komunikacyjnymi, sięgającymi wysokością gzymsu. Nawa główna otwarta w stronę naw bocznych półkolistymi arkadami wspartymi na masywnych filarach. W przestrzeń pierwszego przęsła od południa został wbudowany chór muzyczny. Na przedłużeniu nawy bocznej wschodniej jest usytuowana kaplica, za nią niska, nieco węższa dobudówka przylegająca do prezbiterium. Na zakończeniu nawy zachodniej znajduje się zakrystia. W narożniku zakrystii i prezbiterium mieści się kwadratowa wieżyczka, przechodząca powyżej gzymsu w ośmiobok. Dach nad nawą główną i prezbiterium trójpołaciowy. Nad nawami bocznymi dachy jednopołaciowe. Wieża nad kruchtą i wieżyczka przy zakrystii nakryte gruszkowatymi hełmami z latarniami zakończonymi krzyżami. Nad aneksami przy kruchcie i prezbiterium trójpołaciowe daszki.

Świątynia murowana z cegły, na kamiennym fundamencie, otynkowana. Nawę główną i prezbiterium nakrywa sklepienie kolebkowe z lunetami, w nawach bocznych sklepienia krzyżowe. Nad kaplicą owalna kopuła z ośmioboczną latarnią nakrytą baniastym hełmem. Dachy i hełmy wież kryte blachą. Elewacje artykułowane pilastrami, zwieńczone profilowanym gzymsem. Fasada trójosiowa, z dwukondygnacyjną wieżą na osi oraz głównym wejściem zaakcentowanym portalem. Nawy boczne opięte skarpami.

Wystrój i wyposażenie wnętrza pochodzi w większości z 2. i 3. ćwierci XX w. Prezentuje współczesną stylistykę z elementami historyzmu. Ściany i sklepieniach prezbiterium, naw oraz kaplicy pokrywają polichromie, w oknach znajdują się witraże.

Zespoły dworsko-parkowe

Zespół dworsko-parkowy w Łucznicy

Murowane zabudowania dworsko-folwarczne w Łucznicy istniały już w początkach XIX w. Obecny dwór o klasycystycznej architekturze wybudowano około 1846 r. z inicjatywy rodziny Potockich z Wilanowa, ówczesnych właścicieli dóbr osieckich. Przypuszczalnie w tym samym czasie założono wokół niego park krajobrazowy. Po II wojnie światowej majątek został znacjonalizowany. Większość gruntów rozparcelowano, natomiast zachodnia część zespołu z dawną gajówką przeszła w użytkowanie Nadleśnictwa Garwolin. W latach 1950-51 przyprowadzono remont dworu z przeznaczeniem na ośrodek wczasowy i kolonijny dla pracowników Ministerstwa Łączności. Nieopodal wybudowano też pawilon

stołówkowy. W 1957 r. dawny dwór został zaadaptowany na szkołę podstawową, która mieściła się tam do 1976 r. Następnie służył jako mieszkanie dla byłych pracowników placówki. W południowej części parku urządzono boisko szkolne, natomiast sady od zachodu przekształcono na pole orne. W 1982 r. utworzono w Łucznicy ośrodek kultury, w związku z czym poddano dwór pracom remontowym i adaptacyjnym na cele hotelowe i edukacyjne. Od 2002 r. pełni funkcję ośrodka szkoleniowego prowadzonego przez Stowarzyszenie Akademia Łucznica.

Założenie dworsko-parkowe znajduje się w północno-zachodniej części wsi, po południowej stronie drogi Osieck-Miętne. Od północnego wschodu sąsiaduje z zabudową wiejską, od wschodu, południa i zachodu jest otoczone polami, łąkami i lasem. Pierwotny układ przestrzenny został przekształcony, a jego dawne granice są obecnie nieczytelne. Większość parkowego drzewostanu stanowią nasadzenia z 2. połowy XX w. W części wschodniej parku zachował się kilkusetletni dąb szypułkowy. Pośrodku posesji jest usytuowany murowany dwór zwrócony frontem ku północy. Wzniesiony na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, podpiwniczony, nakryty czterospadowym dachem łamanym, krytym blachą. Elewacje na wysokim cokole, dzielone pasem prostego podokiennika, zwieńczone profilowanym gzymsem koronującym. Elewacja frontowa siedmioosiowa. Na osi usytuowany płytki, piętrowy ryzalit z wejściem głównym poprzedzonym schodami oraz dwukolumnowym gankiem wspierającym balkon. W wyższej kondygnacji rozmieszczone symetrycznie trzy okna zamknięte półkoliście, okolone profilowanymi opaskami. Skrajne osie podkreślają ryzality z pseudoattykową ścianką w zwieńczeniu, nakryte osobnymi, niskimi dachami czteropołaciowymi. Elewacja tylna dziewięcioosiowa, na osi facjata ukształtowana analogicznie do ryzalitu od frontu. Wyjście do ogrodu jest poprzedzone schodami i szerokim, czterokolumnowym gankiem wspierającym taras. Elewacje boczne trójosiowe, wejścia usytuowane na osi. Otwory okienne i drzwiowe dolnej kondygnacji o prostokątnym wykroju. Stolarka drewniana. Okna skrzynkowe dwu- i trójdzielne, dwupoziomowe o prostokątnym nadślemieniu, kwatery dzielone szczeblinami krzyżowymi; w ściance oddzielającej dolną i górną część dachu szereg okienek jednopoziomowych dwudzielnych. Drzwi jedno- i dwuskrzydłowe, ramowo-płycinowe, pełne oraz częściowo przeszklone, w elewacji frontowej i tylnej z przeszklonymi nadświetlami; drzwi balkonowe dzielone poziomymi szczeblinami.

W głębi działki mieszczą się zabudowania mieszkalne i gospodarcze wybudowane w 2. połowie XX w. W odległości około 60 m na północny zachód od dworu znajduje się gajówka (późn. oficyna dworska) z początku XX w. Jest to budynek murowany, nieotynkowany, wzniesiony na planie prostokąta; jednokondygnacyjny z użytkowym poddaszem, nakryty dachem naczółkowym, krytym falistymi płytami azbestowo-cementowymi. Elewacje na niskim cokole, zwieńczone prostym gzymsem koronującym z ząbkowaniem. Elewacja frontowa (północna) pięcioosiowa. Na 2. osi od zachodu jest usytuowany drewniany, zabudowany ganek poprzedzający wejście. Elewacja tylna sześcioosiowa, z prostokątną, otynkowaną przybudówką/przedsionkiem na osi, dostawionym w latach 80. XX w. w miejsce drewnianego ganku. Elewacje boczne w dolnej strefie bez podziałów, w szczytach na osi umieszczone okna. Otwory okienne i drzwiowe zamknięte łukiem odcinkowym, zwieńczone nadprożami nieznacznie wysuniętymi przed lico muru. Stolarka drewniana. Okna ościeżnicowe jednopoziomowe, dwu- oraz trójdzielne, dzielone poziomymi szczeblinami. Drzwi jedno- i dwuskrzydłowe, ramowo-płycinowe, pełne.

<u>Dwór w Trąbkach</u>

Dwór został wybudowany w 1838 r. dla Ignacego Horodliczki, założyciela huty szkła „Czechy". W 2. połowie XIX w. i na początku XX w. był przebudowywany. W 1914 r. dwór oraz hutę nabył Bronisław Chrostowski, mąż Marii z Horodliczków. Po 1945 r. zdewastowany budynek przeszedł na własność Skarbu Państwa, po czym został przekazany w użytkowanie gromadzkiej radzie narodowej w Pilawie. Pod koniec lat 60. XX w. był jeszcze częściowo zamieszkały. W 1979 r. odkupił go prywatny właściciel, który wkrótce potem przeprowadził remont kapitalny.

Dwór znajduje się w centrum miejscowości. Położony w otoczeniu pozostałości parku krajobrazowego po północnej stronie ul. Osadniczej, zwrócony frontem na południe. Budynek murowany z cegły, otynkowany. Wzniesiony na planie prostokąta, jednokondygnacyjny z użytkowym poddaszem, częściowo podpiwniczony. Nakryty czteropołaciowym dachem o pokryciu z gontu, z facjatą na osi od frontu i dwiema parami mniejszych facjatek w połaciach wschodniej i zachodniej. Elewacje na wysokim cokole, gładko opracowane. Elewacja frontowa dziewięcioosiowa. W centrum dwukondygnacyjny, trójosiowy pseudoryzalit zwieńczony profilowanym gzymsem, zakończony trójkątnym frontonem. Pole tympanonu wypełnia inskrypcja złożona z inicjałów pierwszego właściciela „IH" w górnym wersie oraz datą budowy „MDCCCXXXVIII" w wersie dolnym. Wejście główne na osi poprzedza portyk o czterech kolumnach toskańskich wspierających balkon z ażurową balustradą. Elewacja boczna wschodnia trójosiowa. Elewacja boczna zachodnia bez podziałów, w narożniku północnym mieści się zejście do piwnicy. Elewacja tylna ośmioosiowa, z zejściem do ogrodu na 1. osi od zachodu. Otwory okienne i drzwiowe o prostokątnym wykroju. Stolarka drewniana, częściowo wtórna; drzwi ramowo-płycinowe jedno- i dwuskrzydłowe, okna ościeżnicowe, dwuskrzydłowe, dzielone poziomymi szczeblinami. Portyk o konstrukcji słupowej, płyta balkonu i balustrada drewniane.

Budynki użyteczności publicznej

Dworzec kolejowy w Pilawie

Pierwszy budynek dworca został oddany do użytku około 1887 r., zapewne równocześnie z ukończeniem budowy linii kolei nadwiślańskiej. W 1913 r. uległ on zniszczeniu w pożarze. Około 1915 r. wybudowano obecny dworzec. Autorstwo projektu jest przypisywane Janowi Fijałkowskiemu, budowniczemu wielu obiektów związanych z Drogą Żelazna Nadwiślańską. W latach 2005 oraz 2023-2024 budynek był gruntownie remontowany.

Dworzec znajduje się w centrum miasta, po wschodniej stronie linii kolejowej nr 7 (Warszawa-Dorohusk). Jest ustawiony równolegle do torów i poprzedzony peronem, frontem zwrócony na wschód. Wybudowany został w konstrukcji szkieletowej typu pruski mur. Ceglane wypełnienie jest od zewnątrz otynkowane i pomalowane na kolor biały. Wnętrze oryginalnie było w całości otynkowane. Budynek wzniesiony na planie zbliżonym do litery „L", jednokondygnacyjny z użytkowym poddaszem. Jest złożony z prostokątnego korpusu oraz przylegającego na przedłużeniu od północy węższego, prostokątnego skrzydła. Korpus nakryty dachem półszczytowym z jedną facjatą w połaci frontowej usytuowaną asymetrycznie od południa oraz dwiema facjatami na skrajnych osiach w połaci tylnej. Skrzydło północne nakrywa dach trójpołaciowy pokryty blachą. Elewacja frontowa ośmioosiowa, z wejściem na 3. osi od południa. Elewacja tylna ośmioosiowa, z wejściami na 1. i 6. osi od południa. Elewacja boczna południowa czteroosiowa, elewacja boczna północna bez podziałów. Otwory okienne i drzwiowe o prostokątnym wykroju. Stolarka okienna, drzwiowa oraz wyposażenie wnętrza współczesne.

Budynkiem historycznym jest również drewniana szkoła w Puznówce z 1927 r., nie została ona jednak ujęta w gminnej ewidencji zabytków.

Budowle związane z infrastrukturą kolejową

Wieża ciśnień z zespołu dworca kolejowego w Pilawie pochodzi z okresu międzywojennego. Przypuszczalnie około połowy XX w. wymieniono w niej część wyposażenia technicznego, w tym urządzenia do podgrzewania wody. Po elektryfikacji linii kolejowej utraciła swoje znaczenie i została wyłączona z użytkowania.

Wieża znajduje się w centrum miasta, pomiędzy linią kolejową nr 7 (Warszawa-Dorohusk) a ul. Przemysłową. Jest dwukondygnacyjną budowlą o żelbetowej konstrukcji, otynkowaną z zewnątrz i od wewnątrz. Wybudowana została na planie ośmioboku. Od północnego zachodu przylega do niej

prostokątna, parterowa dobudówka. Dolną kondygnację wieży stanowi zwężający się ku górze trzon zakończony rozbudowanym, profilowanym gzymsem. Ponad nim nadwieszona jest ośmioboczna głowica o większym obwodzie, dzielona na 3/4 wysokości profilowanym gzymsem kordonowym, zwieńczona profilowanym gzymsem. Obydwa gzymsy międzykondygnacyjne nakryte daszkami okapowymi. Całość wieńczy ostrosłupowy hełm o załamanym uskokowo kącie nachylenia, pokryty współczesną blachą trapezową. W miejscu iglicy została zamontowana wtórna, stalowa konstrukcja wsporcza dla nadajników telefonii komórkowej. Elewacje wieży jednoosiowe. Otwory okienne i drzwiowe są rozmieszczone na osiach elewacji od północy, wschodu, zachodu i południa. Wejście główne jest usytuowane od zachodu. W górnej kondygnacji trzonu występują okna zamknięte półkoliście. Elewację zachodnią głowicy podkreśla wykusz wsparty na krokształynie, przepruty półkoliście zamkniętym oknem, nakryty trójpołaciowym daszkiem. W pozostałych elewacjach znajdują się owalne okulusy. Powyżej gzymsu występują pary okienek zamkniętych łukiem odcinkowym. Otwory dobudówki prostokątne. Stolarka okienna i drzwiowa drewniana. Okna ościeżnicowe, jedno- i dwuskrzydłowe jednopoziomowe oraz trójpodziałowe. Drzwi dwuskrzydłowe, obite z zewnątrz blachą. Schody wewnętrzne metalowe, drabiniaste. Wnętrze jednoprzestrzenne. Dolna kondygnacja (trzon) nakryta stropem z kolistym otworem wejściowym pośrodku. Górna kondygnacja (głowica) mieści jednokomorowy, płaskodenny rezerwuar na wodę z drewnianą pokrywą oraz system rur przesyłowych. Poddasze (od wysokości gzymsu kordonowego wzwyż) z otwartą więźbą dachową.

Budynki przemysłowe

Hala produkcyjna i budynek zarządu z zespołu huty szkła „Czechy" w Trąbkach

Hutę szkła w Trąbkach założył w 1835 r. czeski przemysłowiec Ignacy Horodliczka. W tym samym czasie powstała hala produkcyjna. Po śmierci założyciela w 1854 r. przedsiębiorstwo rozwijało się pod zarządem jego spadkobierców – Wilhelma i Edwarda Horodliczków. Zmodernizowano wówczas między innymi technologię produkcji, czemu służyły przebudowy hali. W 4. ćwierci XIX w. miała miejsce rozbudowa fabryki pod kierunkiem budowniczego Ludwika Jabłońskiego. Do hali dostawiono wówczas aneks mieszczący biura zarządu. Od końca XIX w. postępował stopniowy upadek huty, prowadzący do wystawienia zakładu na licytację w 1912 r. Produkcja została wznowiona w 1919 r. pod firmą „Spółka Akcyjna Fabryki Szkła Huta Czechy". W 1922 r. hutę nabyła Spółka Akcyjna „Przemysł Szklany w Polsce". Po 1949 r. fabrykę przejął Skarb Państwa i odtąd funkcjonowała ona pod nazwą „Huta Szkła Czechy". W 1983 r. zakończono produkcję w starej hali, po czym w 1989 r. budynek został sprzedany prywatnemu nabywcy. W 1994 r. przeprowadzono częściowy remont hali. Od początku XXI w. budynek dwukrotnie zmienił właścicieli. Obecnie pełni funkcje magazynowe.

Zespół budynków produkcyjnych starej huty znajduje się w zachodniej części miejscowości. Hala jest usytuowana w głębi posesji po północnej stronie ul. Osadniczej, ustawiona kalenicowo do drogi. Murowana z cegły ceramicznej, otynkowana. Wzniesiona na planie na planie wydłużonego, nieregularnego czworoboku o osi wzdłużnej nieznacznie odchylonej od kierunku wschód-zachód. Jednokondygnacyjny korpus hali jest nakryty dachem Delorme'a (tzw. krążynowym) o sferycznych połaciach od północy i południa, przeprutych rzędami doświetlających okienek. Więźba o drewnianej konstrukcji, otwarta, dach pokryty współczesną blachodachówką. Wnętrze hali jednoprzestrzenne.

Do korpusu przylegają od północy i południa parterowe aneksy nakryte jednopołaciowymi dachami, wnętrza po obydwu stronach jedno- i dwutraktowe. Elewacje hali i aneksów gładko opracowane. Ponad dach aneksu południowego wyprowadzone są dwa wysokie kominy. Analogiczne elementy znajdowały się po stronie północnej, o czym świadczy zachowany relikt konstrukcji.

Od zachodu dobudowany został do hali dwukondygnacyjny budynek zarządu nakryty dwuspadowym dachem. Wnętrze trójtraktowe, podzielone na równoległe ciągi skomunikowanych ze sobą pomieszczeń.

Elewacje o dekoracji lizenowo-ramowej, z otworami okiennymi zwieńczonymi nadprożami w formie łuków odcinkowych. W obydwu obiektach występuje wtóma stolarka i ślusarka, zróżnicowana pod względem formy i konstrukcji. Pierwotne wyposażenie wnętrza nie zachowało się.

Zabudowa mieszkalna

Większość historycznej zabudowy mieszkalnej ujętej w GEZ stanowią obiekty zachowane na terenie zespołu fabryczno-mieszkalnego huty szkła „Czechy" w Trąbkach.

Dom dyrektora (tzw. Rządcówka) przy ul. Osadniczej 59 został wzniesiony około 1840 r. i był pierwotnie budynkiem parterowym. Piętro nadbudowano pod koniec XIX w., kiedy zdecydowano o przeznaczeniu domu na mieszkanie dyrektora zarządzającego hutą. Po 1920 r. zaadaptowano część pomieszczeń na lokale mieszkalne dla pracowników fabryki. Około 1965 r. dostawiono do starszej części skrzydło mieszkalne. Po 1990 r. nastąpiła adaptacja całości budynku na mieszkania.
Dom znajduje się po północnej stronie ul. Osadniczej. Usytuowany w otoczeniu starodrzewu, szczytowo do drogi. Parter jest murowany z cegły ceramicznej, otynkowany. Piętro o konstrukcji drewnianej, ściany z zewnątrz oszalowane, od wewnątrz otynkowane. Budynek wzniesiony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny z użytkowym poddaszem. Nakryty dachem dwuspadowym. Na osi od zachodu mieści się prostokątna, parterowa dobudówka kryta dachem jednopołaciowym. Na przedłużeniu od północy dostawione prostokątne, parterowe skrzydło nakryte dachem dwuspadowym. Wnętrze dwutraktowe, o asymetrycznym układzie pomieszczeń. Elewacje dolnej kondygnacji artykułowane parami pilastrów, zwieńczone profilowanym gzymsem. W kondygnacji górnej szalunek w układzie pionowym, styki desek przysłonięte listwami. Skromny detal architektoniczny ogranicza się do szczytu wypełnionego ażurową dekoracją laubzegową, profilowanych końcówek krokwi, płatwi i wspierających je konsol oraz ozdobnie wyciętych końcówek desek u podstawy ścianki kolankowej. Elewacja południowa na parterze dwuosiowa, na piętrze czteroosiowa z balkonem pośrodku. W szczycie na osi bliźniacze okienko flankowane mniejszymi okienkami doświetlającymi poddasze. Analogicznie rozwiązany został szczyt północny. Elewacja wschodnia trójosiowa, elewacja zachodnia na parterze czteroosiowa z wejściem poprzedzonym przedsionkiem, na piętrze trójosiowa. Otwory okienne i drzwiowe o prostokątnym wykroju. Stolarka okienna zróżnicowana pod względem formy i konstrukcji. Na piętrze zachowane historyczne okna drewniane o konstrukcji ościeżnicowej. Balustrada balkonu ażurowa, stalowa, z elementów kutych i odlewanych. Dach pokryty wtórnie falistymi płytami azbestowo-cementowymi. Wewnątrz zachowana część dawnego wyposażenia, między innymi drewniane schody policzkowe, parkiety taflowe i podłogi deskowe w izbach, a także część drzwi ramowo-płycinowych.

Dawny kantor fabryczny i dom administratora huty mieści się przy ul. Osadniczej 10. Wybudowany został około 1840 r. W dwudziestoleciu międzywojennym zaadaptowano go na szkołę powszechną, dokonując zapewne częściowego przekształcenia dyspozycji wnętrza. W okresie PRL wymieniono pokrycie dachowe, dostawiono murowane przedsionki w elewacjach bocznych i tylnej, powiększono otwory okienne w elewacji frontowej oraz wymieniono większość stolarki. W tym czasie obiekt był wykorzystywany przeważnie na cele mieszkalne. Pod koniec XX w. przeszedł kolejny remont wraz z wymianą stolarki, po czym umieszczono w nim urząd pocztowy i punkt apteczny.
Budynek znajduje się w zachodniej części miejscowości. Usytuowany jest po południowej stronie ul. Osadniczej, naprzeciwko dawnego wjazdu do huty. Ustawiony kalenicowo do drogi, frontem zwrócony na północ. Murowany z cegły ceramicznej na kamiennym fundamencie, otynkowany. Wzniesiony na planie prostokąta, jednokondygnacyjny z użytkowym poddaszem, nakryty dachem naczółkowym. W narożnikach od północnego zachodu i północnego wschodu oraz na osi od południa

dostawione prostokątne dobudówki/przedsionki. Wnętrze o dwutraktowym układzie, z korytarzem na osi (dawną przelotową sienią). Elewacje gładko opracowane. Elewacje frontowa i tylna pięcioosiowe, elewacje boczne dwuosiowe. Otwory okienne i drzwiowe o prostokątnym wykroju. Stolarka wtórna, w większości współczesna. Pokrycie dachowe wtórne z falistych płyt azbestowo-cementowych. Wewnątrz stropy drewniane z podsufitką. Posadzki cementowe oraz podłogi drewniane, deskowe na legarach. Pierwotne wyposażenie niezachowane.

Domy pracowników huty

Najstarsza część osady przyfabrycznej powstała około 1840 r. Tworzą ją domy usytuowane w luźnej zabudowie po obu stronach ul. Osadniczej. Pierwotnie osiedle liczyło 11 budynków, do obecnej chwili zachowało się 7 z nich.

W zespole występują dwa typy domów wybudowanych z surowej cegły na kamiennym fundamencie, o ścianach otynkowanych z zewnątrz i od wewnątrz. Wszystkie zostały wzniesione na planie prostokąta i są jednokondygnacyjne. Pierwotne nakrycie stanowiły czterospadowe dachy o pokryciu z gontu. Elewacje oryginalnie były gładko opracowane, z otworami okiennymi i drzwiowymi o prostokątnym wykroju.

Najskromniejsze są domy przeznaczone dla czterech rodzin, z których każda zamieszkiwała w jednej izbie (ul. Osadnicza 14, 18 i 65). Wnętrza mają układ dwutraktowy z sieniami pośrodku. Elewacje wschodnie i zachodnie są trójosiowe z centralnie usytuowanymi wejściami, elewacje północne i południowe dwuosiowe.

Bardziej rozbudowany program użytkowy mają domy przeznaczone dla czterech rodzin, z których każda zajmowała mieszkanie złożone z kuchni i izby (ul. Osadnicza 22, 24, 67 i 69). Wnętrza są dwutraktowe o symetrycznym, amfiladowym układzie pomieszczeń, z dwiema sieniami na osi skomunikowanymi z czterema mieszkaniami. Elewacje północne i południowe dwuosiowe, wschodnie i zachodnie pięcioosiowe z wejściami na osi.

Zabudowa osiedla przeszła po połowie XX w. daleko idące przekształcenia. Oryginalne pokrycia dachowe z gontu zastąpiono po połowie XX w. eternitem, później także innymi materiałami. Wymieniano także stolarkę okienną i drzwiową, do niektórych domów dostawiono drewniane przedsionki lub ganki. W połaciach dachowych zaczęły się pojawiać facjaty, na elewacjach także prosty detal architektoniczny. Część budynków poddano termomodernizacji.

W skład osady wchodzą ponadto drewniane domy robotników przy ul. Ogrodowej 1, 1A i 3, wzniesione najprawdopodobniej w 4. ćwierci XIX w. W GEZ został ujęty jedynie ostatni z wymienionych. Budynek jest położony u zbiegu ul. Ogrodowej i Alei Owocowej. Usytuowany w luźnej zabudowie po północnej stronie ulicy, kalenicowo do drogi, frontem zwrócony na południe. Wybudowany przypuszczalnie w konstrukcji szkieletowej, od frontu wtórnie oszalowany, pozostałe elewacje pobite gontem. Wzniesiony na planie prostokąta, jednokondygnacyjny z użytkowym poddaszem. Nakryty dachem dwuspadowym, pokrycie z blaszanego gontu (wtórne). Od północy usytuowana jest prostokątna, niska przybudówka kryta dwuspadowym daszkiem, nieznacznie przesunięta na wschód względem poprzecznej osi budynku. Wnętrze dwutraktowe. Elewacje o asymetrycznej kompozycji. Elewacje frontowa i tylna ośmioosiowe, wejścia zlokalizowane na 5. osi od zachodu. Otwór drzwiowy w elewacji frontowej osłonięty jednopołaciowym daszkiem (element wtórny). Analogiczny daszek, wsparty na stalowej konstrukcji, osłania zachodnią część elewacji tylnej. Wejście poprzedza drewniany przedsionek. Elewacje boczne dwuosiowe. Pośrodku szczytu zachodniego umieszczona para okien doświetlających poddasze. W górnych strefach obydwu szczytów zachowały się ozdobne, ażurowe wypełnienia o motywach geometrycznych i florystycznych, zbliżone formą do dekoracji architektonicznej w tzw. stylu nadświdrzańskim. Otwory okienne i drzwiowe o prostokątnym wykroju. Okna o konstrukcji ościeżnicowej, dwuskrzydłowe, z profilowanymi opaskami oraz ramowo-płycinowymi okiennicami. Drzwi

dwuskrzydłowe, ramowo-płycinowe, pełne. Od momentu oddania do użytku przeszedł szereg remontów i bieżących napraw, m.in. wymianę pokrycia dachowego, części stolarki oraz szalunku.

Zespół zabudowy mieszkalnej ujętej w GEZ uzupełnia dom przy ul. Dworcowej 3/3A/3B/3F w Pilawie, wybudowany w 1. ćwierci XX w. dla pracowników kolei. W latach 1940-1943 mieściła się w nim Komenda Armii Krajowej Placówki Pilawa. Budynek jest położony w pobliżu stacji kolejowej, po wschodniej stronie ul. Dworcowej. Ustawiony kalenicowo do drogi, frontem zwrócony na południowy zachód. Murowany z cegły, nieotynkowany. Wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta, z prostokątną dobudówką na osi od południowego zachodu. Jednokondygnacyjny z użytkowym poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym krytym blachą trapezową (pokrycie wtórne). Elewacje na niskim cokole, zwieńczone prostym gzymsem koronującym z ząbkowaniem. Elewacja frontowa siedmioosiowa, z centralnie usytuowanym wejściem głównym, poprzedzonym otynkowanym przedsionkiem krytym dwuspadowym dachem. Na 2. osi od wschodu mieści się wejście do lokalu usługowego. Elewacja tylna dziewięcioosiowa, z wejściami na 3. i 7. osi od wschodu. Elewacje boczne dwuosiowe. W szczytach na osi otwory okienne flankowane wąskimi okienkami doświetlającymi strych. Otwory okienne i drzwiowe zamknięte łukiem odcinkowym, zwieńczone nadprożami nieznacznie wysuniętymi przed lico muru. Oryginalnymi elementami są również ceglane podokienniki. W większości otworów okiennych i drzwiowych jest osadzona wtórna stolarka: jednoskrzydłowe okna zespolone z PCW oraz drewniane drzwi płycinowe, pełne. Jedynie we wschodniej części elewacji frontowej zachowała się drewniana stolarka historyczna: okna trójpodziałowe o konstrukcji ościeżnicowej oraz drzwi łamane o konstrukcji ramowo-płycinowej, prowadzące do lokalu usługowego od frontu.

Tradycyjne budownictwo wiejskie

Jedynymi przykładami tradycyjnego budownictwa wiejskiego ujętymi w GEZ są zabudowania zagrody przy ul. Starówka 5 w Lipówkach. Posesja znajduje się w centrum wsi, po zachodniej stronie ulicy. Od frontu siedliska usytuowany jest dom ustawiony kalenicowo do drogi i zwrócony frontem na wschód, w głębi położone są piwnica oraz obora.

Drewniany dom został wzniesiony przypuszczalnie w latach 30. XX w. Po połowie XX w. przechodził wyłącznie bieżące remonty i naprawy. Wybudowany na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, nakryty dachem dwuspadowym. Konstrukcja ścian przysłonięta szalunkiem. Pokrycie dachowe z blachy ocynkowanej. Elewacje frontowa i tylna trójosiowe; na osi mieszczą się wejścia poprzedzone drewnianymi gankami o konstrukcji słupowej. Elewacje boczne dwuosiowe; pośrodku szczytów umieszczone okienka doświetlające poddasze. Szalunek o mieszanym układzie; do wysokości otworów okiennych występuje deskowanie pionowe, powyżej – poziome. Węgły przysłonięte pionowymi deskami zdobionymi żłobieniami. Szczyty podzielone na dwie poziome strefy: górna, trójkątna, jest odeskowana poziomo, dolna o kształcie trapezu – pionowo. Krawędzie szczytów podkreślają ozdobnie wycinane wiatrownice. Otwory okienne i drzwiowe o prostokątnym wykroju, stolarka drewniana. Część okien jest wyposażona w dwuskrzydłowe okiennice ramowo-płycinowe. Drzwi dwuskrzydłowe, ramowo-płycinowe, pełne.

Murowana obora powstała zapewne w 2 ćw. XX w. W latach 60.-70. została nadbudowana i przedłużona w kierunku zachodnim. Usytuowana jest wzdłuż północnego boku podwórza, szczytowo do drogi, frontem zwrócona na południe. Murowana z cegły i głazów granitowych na kamiennym fundamencie, częściowo otynkowana (tynk w większości odspojony, zachowany fragmentarycznie we wschodniej części budynku). Elementy z lat 60.-70. XX w. wymurowano z cegły silikatowej. Budynek wzniesiony na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, nakryty dachem dwuspadowym z umieszczoną w połaci południowej facjatą, zapewniającą dostęp na poddasze. Więźba dachowa drewniana, pokrycie z blachy

ocynkowanej. Strop betonowy na dwuteownikach stalowych. Wnętrze jednotraktowe. Elewacja frontowa sześcioosiowa o asymetrycznej kompozycji, zniekształconej rozbudową. W części wschodniej zachowała pierwotną dekorację lizenowo-ramową oraz otwory okienne i drzwiowe zamknięte nadprożami w formie łuków odcinkowych. Powyżej wysunięta nieznacznie przed lico płyta stropu z końcówkami belek. Dobudówka od zachodu gładko opracowana. W szczycie wschodnim przeprute pionowe, wąskie prześwity do wentylacji poddasza. Stolarka drewniana. W elewacji frontowej zachowane zdekompletowane okienka o konstrukcji ościeżnicowej (brak szklenia oraz większości skrzydeł). Wrota dwuskrzydłowe, opierzone blachą. W dobudówce wrota ramowo-płycinowe, jednoskrzydłowe.

Cmentarze i miejsca pamięci

Cmentarz mariawitów w Gocławiu

Cmentarz mariawicki w Gocławiu został założony około 1907 r. Użytkowano go do końca XX w. Ostatni pochówek miał miejsce około 1999 r. W 2007 r. jeden z mieszkańców wsi ogrodził teren cmentarza.
Nekropolia znajduje się na prywatnej działce terenie we wschodniej części miejscowości. Zlokalizowana jest na zadrzewionym pagórku przy drodze gruntowej odchodzącej od ul. 3 Maja w kierunku lasu, w odległości około 120 m na północ od zabudowań posesji przy ul. 3 Maja 40A. Teren jest ogrodzony płotem z stalowej siatki. Na cmentarzu znajdują się 52 nagrobki: 39 mogił ziemnych i 13 pomników. Układ przestrzenny cmentarza jest nieczytelny, nagrobki są usytuowane w kilku rzędach, przeważnie prostopadle do drogi. Najstarszy pochówek pochodzi z 1911 r. Większość pomników to nagrobki z lastriko oraz granitu, typowe dla 2. połowy XX w. oraz 1. ćwierci XXI w. i nie posiadające indywidualnego charakteru. Na niektórych nagrobkach ziemnych zachowały się stalowe, kute krzyże osadzone bezpośrednio w gruncie.

Cmentarz parafialny w Gocławiu

Cmentarz parafialny rzymskokatolicki w Gocławiu został założony 1937 r. Przed 1983 r. został ogrodzony. Na przełomie XX/XXI w. powiększono teren cmentarza.
Nekropolia jest położona w lesie na wschód od wsi. Zajmuje teren ogrodzonej działki o trapezoidalnym kształcie, podzielonej dwiema krzyżującymi się alejami na cztery nieregularne kwatery o różnej wielkości. Dwie kolejne aleje biegną wzdłuż północnej i południowej granicy cmentarza. Najstarszy istniejący nagrobek pochodzi z 1941 r. Wzdłuż ogrodzenia od południa znajdują się nagrobki z lat 40.-50. XX w., wyróżniające się stalowymi, kutymi krzyżami osadzonymi bezpośrednio w gruncie. Większość pomników to typowe dla 2. połowy XX w. oraz 1. ćwierci XXI w. nagrobki z lastriko lub granitu, nie posiadające indywidualnego charakteru. W południowo wschodniej części cmentarza zlokalizowana jest mogiła zbiorowa żołnierzy Wojska Polskiego poległych podczas II wojny światowej. Otacza ją ogrodzenie z metalowych prętów, zaś u wezgłowia znajduje się żeliwny, ażurowy krzyż, do którego przymocowana została metalowa tabliczka z inskrypcją malowaną czarną farbą „…A ILUŻ TYCH ŻOŁNIERZY/ NA MOGIŁACH SPOKOJNIE ŚPI./ NIKT NIE ZNA ICH NAZWISK/ NIE NIESIE ŚWIEC NI ŁZY/ NIECH ZA NICH TWEJ MODLITWY/ POSŁUCHA DOBRY BÓG BO ONI/ PADLI W BITWIE BYŚ TY ŻYĆ/ WOLNYM MÓGŁ…/ ZBIOROWA MOGIŁA ŻOŁNIERZY/ POLEGŁYCH W II WOJNIE ŚWIATOWEJ”. Tuż obok znajduje się zbiorowa mogiła powstańców styczniowych z 1863 r. Jest to monument o współczesnej formie, złożony z prostopadłościennej podstawy i kamiennej tablicy, na której wykuto inskrypcję „ZBIOROWA MOGIŁA/POWSTANCÓW/ Z 1863 ROKU.” Mogiła znajdowała się pierwotnie nieopodal szosy Warszawa-Lublin, na wysokości Gocławia. Pochowano w niej 46 powstańców z oddziału „Dzieci Warszawskich” Ludwika Żychlińskiego poległych 24 sierpnia 1863 r. pod Żelazną. W związku z rozbudową drogi

ekspresowej nr S 17 dokonano ekshumacji szczątków, po czym w dniu 15 listopada 2018 r. odbył się ponowny pochówek na cmentarzu parafialnym w Gocławiu.

Cmentarz parafialny w Trąbkach

Cmentarz parafialny rzymskokatolicki w Trąbkach został założony w 1924 r. W 2. połowie XX w. jego teren został powiększony i ogrodzony, wybudowano też wówczas kaplicę cmentarną.
Nekropolia jest położona w zachodniej części miejscowości, u zbiegu ulic Granicznej i Zacisze. Zajmuje teren w kształcie nieregularnego czworoboku, podzielonego krzyżującymi się alejami na sześć kwater o zbliżonej wielkości. Otacza ją murowane ogrodzenie z dwiema bramami usytuowanymi od wschodu (od ul. Granicznej) i od południa (od strony parkingu). Na końcu alei głównej w głębi cmentarza znajduje się kaplica pogrzebowa. Najstarszy istniejący nagrobek pochodzi z 1924 r. Większość pomników wystawiono w 2. połowie XX w. Wykonane są przeważnie z lastriko lub granitu i nie przedstawiają indywidualnego charakteru. Na części z nich zachowały się stalowe, kute krzyże. Ze względu na bogatą dekoracją rzeźbiarską wyróżnia się wykonany z piaskowca pomnik rodziny Deres z l. 40. XX w. Na cmentarzu pochowani są również członkowie zasłużonej dla Trąbek rodziny Horodliczków – Edward (1871–1949) i Stanisław (1875–1952), spoczywający przy alei w pobliżu bramy południowej. Przy głównej alei, prowadzącej od bramy wschodniej ku kaplicy, zlokalizowany jest grób rodziny Hennebergów, której przedstawiciele pełnili funkcję dyrektorów huty szkła „Czechy". W południowo wschodniej kwaterze znajdują się mogiły 12 żołnierzy Wojska Polskiego poległych podczas II wojnie światowej. Na płytach 3 nagrobków umieszczono inskrypcje „NIEZNANY ŻOŁNIERZ POLEGŁ ZA OJCZYZNĘ 1939 r.", na 9 pozostałych – „NIEZNANY ŻOŁNIERZ POLEGŁ ZA OJCZYZNĘ 1944 r." U wezgłowia płyt osadzone są ażurowe, żeliwne krzyże.

Pomnik upamiętniający Mogiłę Powstańców Styczniowych z 1863 r. w Gocławiu

W 2018 r. wybudowano w pobliżu Gocławia pomnik upamiętniający lokalizację zbiorowej mogiły powstańczej, przeniesionej na cmentarz parafialny w Gocławiu w związku z rozbudową trasy S 17 Lublin - Warszawa. Monument w formie granitowego głazu narzutowego znajduje się przy ul. Spokojnej, w pobliżu wiaduktu nad jezdniami drogi ekspresowej. Ustawiony jest pośrodku prostokątnego pola wybrukowanego betonową kostką. Od frontu przymocowano do głazu prostokątną, przezroczystą tabliczkę z tworzywa sztucznego z nadrukowanym emblematem powstańczym w kolorze czarnym (dwie skrzyżowane kosy i data 1863 na tle tarczy herbowej) oraz informacją o treści: „W tym miejscu po bitwie „pod Żelazną"/ pochowano poległych powstańców/ z oddziału III „Dzieci Warszawy"/ płk Ludwika Żychlińskiego./ podczas powstania styczniowego, w dniu 25 sierpnia 1863 r./ na gruntach folwarku Żelazna, niedaleko zabudowań dworskich/ (obecnie zabudowania te znajdują się w Gocławiu, gmina Pilawa)/ oddział powstańczy „Dzieci Warszawskich" stoczył bitwę z Rosjanami/ dowodzonymi przez generała Mullera von Zakamelskiego./ Walka była zacięta i tylko ranienie Żychlińskiego spowodowało,/ że Rosjanie nie zostali całkowicie zniszczeni./ Oddział liczył 400 strzelców i 300 kosynierów. W jego szeregach/ walczył młody Aleksander Głowacki (Bolesław Prus)./ Obecnie szczątki powstańców spoczywają na terenie/ cmentarza parafialnego w Gocławiu".

Pomnik w Lipówkach upamiętniający akcję AK – odbicie więźniów w 1944 r.

W 1992 r. wybudowano w Lipówkach pomnik upamiętniający akcję odbicia z niemieckiej niewoli żołnierzy AK, przeprowadzoną w 1944 r. Monument znajduje się we wschodniej części miejscowości. Usytuowany jest przy końcu ślepej alei odchodzącej na południowy zachód od ul. Leśnej, biegnącej w stronę drogi ekspresowej S 17. Pomnik ma formę granitowego głazu narzutowego posadowionego na niskim, prostopadłościennym cokole pokrytym okładziną z lastriko. Od frontu przymocowana jest do niego prostokątna, żeliwna tablica wykonana w technice odlewu, z inskrypcją „CHWAŁA BOHATEROM

WALK/ o WOLNOŚĆ OJCZYZNY/ W TYM MIEJSCU 23 CZERWCA 1944 R. DRUŻYNA/ POD DOWÓDZTWEM PPOR. STEFANA GÓRY/ PS. WILCZEK Z ODDZIAŁU PARTYZANCKIEGO/ „CHOCHLIK" ARMII KRAJOWEJ OBWODU „GOŁĄB"/ – GARWOLIN KPT. CZESŁAWA BENICKIEGO/ UWOLNIŁA PO STOCZONEJ WALCE Z/ NIEMCAMI ARESZTOWANYCH ŻOŁNIERZY AK/ PRZEWOŻONYCH Z GARWOLINA DO WIĘZIENIA/ NA PAWIAK W WARSZAWIE./ LIPÓWKI 20.03.1992 R."

Mogiła Zbiorowa Powstańców z 1863 r. w Łucznicy

W 1921 r. na leśnej mogile powstańców styczniowych z 1863 r. pomiędzy wsiami Łucznica i Natolin wystawiony został pomnik upamiętniający 46 poległych z oddziałów Józefa Jankowskiego, Jana Matlińskiego i Adama Andrzeja Zielińskiego. Zostały one rozbite 18 marca w bitwie pod Zambrzykowem i jeszcze tego samego dnia zaatakowane przez kozaków z kolumny pościgowej generała majora Piotra Kreutza. W 2008 r. przeprowadzono przy pomniku prace remontowe i konserwatorskie.

Monument jest zlokalizowany przy skrzyżowaniu leśnych dróg gruntowych Natolin-Łucznica oraz Górki-Stara Huta, około 1,5 km na południowy zachód od centrum wsi Łucznica. Pomnik w formie kamiennego obelisku zwieńczonego stalowym krzyżem jest ustawiony na szczycie stożkowatego kopca ziemnego obłożonego granitowymi otoczakami, otoczonego ogrodzeniem z kamiennych słupków połączonych stalowym łańcuchem. Na cokole pomnika została wykuta inskrypcja „POLEGŁYM W R. 1863". Od frontu na szczyt kopca prowadzą kamienne schody. W sąsiedztwie ustawiony jest drewniany krzyż (wg literatury starszy niż pomnik), z przytwierdzoną metalową plakietą z orłem w koronie i napisem „POLEGŁYM ZA OJCZYZNĘ W 1863 R.". Tuż obok znajduje sie kamienna tablica z inskrypcją: „W HOŁDZIE/ BOHATEROM POWSTANIA STYCZNIOWEGO/ W MOGILE SPOCZYWA 46 POWSTAŃCÓW/ Z ODDZIAŁÓW: JÓZEFA JANKOWSKIEGO,/ JANA MATLIŃSKIEGO I ADAMA ZIELIŃSKIEGO/ POLEGŁYCH 18 MARCA 1863 R./ W LASACH MIĘDZY NATOLINEM A ŁUCZNICĄ/ TYM, KTÓRZY ŻYCIE ODDALI ZA OJCZYZNĘ/ SPOŁECZEŃSTWO PILAWY 28.11.2008 R."

W 2003 r. po drugiej stronie drogi naprzeciw mogiły ustawiono pomnik upamiętniający lotników oraz żołnierzy AK biorących udział w akcji odbioru zrzutu lotniczego w 1943 r. Ma on formę dwóch granitowych głazów narzutowych, ustawionych obok siebie pośrodku prostokątnego pola wysypanego żwirem i okolonego betonowymi krawężnikami. Kamienie są osadzone na betonowych fundamentach. Ich fronty zwrócone na południowy zachód są ścięte i wyszlifowane na całej powierzchni, a na powstałych w ten sposób płaszczyznach wykuto inskrypcje. Na kamieniu po stronie północnej umieszczony jest napis „W TYM REJONIE/ NOCĄ 14 WRZEŚNIA 1943 r./ MIAŁ MIEJSCE ALIANCKI ZRZUT LOTNICZY/ Z WIELKIEJ BRYTANII/ PLACÓWKA ODBIORCZA ARMII KRAJOWEJ SPODEK DOWODZONA PRZEZ/ PPOR. STANISŁAWA MIERZYKOWICZA „MIRZĘ"/ PRZYJĘŁA WÓWCZAS/ TRZECH CICHOCIEMNYCH/ PPOR. KAZIMIERZA FUHRMANA „ZACZEPA"/ PPOR. ROMANA WISZNIOWSKIEGO „HARCERZA"/ PPOR. FRANCISZKA ŻACZKA „MAMKĘ"/ ORAZ BROŃ, AMUNICJĘ I RADIOSTACJĘ DLA KG AK./ ŁUCZNICA 15.IX.2003 R." U góry po prawej stronie inskrypcji umieszony jest emblemat Polski Walczącej, u dołu po lewej stronie płaskorzeźbiony Znak Spadochronowy AK. Na kamieniu od strony południowej umieszczony został napis „ZRZUT W OPERACJI „NEON 7"/ WYKONAŁA/ POLSKA ZAŁOGA HALIFAXA DT-362 „L"/ Z 1586 ESKADRY RAF W SKŁADZIE:/ KPT. ANTONI FREYER/ ST. SIERŻ. HENRYK BOBER/ ST. SIERŻ. STANISŁAW KOZŁOWSKI/ SIERŻ. ALFRED PAWLITTA/ SIERŻ. STANISŁAW GOJDŹ/ SIERŻ. JAN PRYMUS/ SIERŻ. JAN WERNIKOWSKI". Ponad inskrypcją znajduje się wklęsłorzeźbiona rozetka oraz relief przedstawiający samolot biorący udział w akcji.

Pomnik upamiętniający koncentrację oddziałów zbrojnych Armii Krajowej w 1944 r. w Łucznicy

Monument w formie granitowego głazu narzutowego został wystawiony na początku XXI w. Zlokalizowany jest na południowy zachód od wsi, w pobliżu rozwidlenia dróg prowadzących z Łucznicy

do Natolina (gm. Osieck) oraz do Starej Huty (gm. Garwolin). Od frontu głazu zwróconego ku północnemu wschodowi przymocowana jest prostokątna, metalowa, odlewana tabliczka z emblematem zgrupowania AK „Gołąb" oraz inskrypcją: CHWAŁA BOHATEROM/ WALK O WOLNOŚĆ/ OJCZYZNY/ W TYM MIEJSCU W DNIU 30 LIPCA/ 1944 R. ODBYŁA SIĘ W RAMACH/ AKCJI ,,BURZA" KONCENTRACJA/ ODDZIAŁÓW ZBROJNYCH ARMII/ KRAJOWEJ ZGRUPOWANIA/ „GOŁĄB".

Pomnik upamiętniający miejsce egzekucji z okresu II wojny światowej w Łucznicy

Monument znajduje się u zbiegu drogi wojewódzkiej nr 805 Pilawa – Osieck z drogą powiatową 1311W Pilawa – Łucznica. Wystawiony został z inicjatywy koła ZBOWiD w Pilawie. Odsłonięcia dokonano 30 kwietnia 1969 r. W 2023 r. powstał w jego miejscu nowy obiekt. Pomnik z lat 60. XX w. miał formę prostokątnej tablicy z lastriko osadzonej na niskiej, prostopadłościennej podstawie z betonu. Od frontu zamocowana była kamienna tablica z motywem krzyża kawalerskiego oraz inskrypcją „MIEJSCE UŚWIĘCONE/ MĘCZEŃSKĄ KRWIĄ POLAKÓW/ KS. MARIANA JUSZCZYKA/ ANTONIEGO PINAKIEWICZA/ BOLESŁAWA WAROWNEGO/ ROZSTRZELANYCH PRZEZ HITLEROWCÓW/ DN 17. VII. 1942". Całość otaczało ogrodzenie z stalowych, ażurowych przęseł na betonowym fundamencie. Obecnie jest to współczesna, granitowa tablica z symbolem Polski Walczącej oraz inskrypcją „PAMIĘCI/ KS. MARIANA JUSZCZYKA/ KAPELANA ZWZ AK OBWODU/ "GOŁĄB" GARWOLIN/ANTONIEGO PINAKIEWICZA/ BOLESŁAWA WAROWNEGO/ ROZSTRZELANI W TYM MIEJSCU/ PRZEZ NIEMCÓW 17 LIPCA 1942R". Teren wokół został wyłożony betonowym brukiem i ogrodzony stalowym, niskim płotem.

Zbiorowa mogiła powstańców styczniowych, żołnierzy poległych w latach 1914-1918, 1920 oraz 1939-1944 w Puznówce

Pierwszy pochówek w zbiorowej mogile we wsi Puznówka miał miejsce w 1863 r., kiedy złożono tam ciało poległego powstańca styczniowego. W 1. połowie XX w. dokonano kolejnych pochówków żołnierzy poległych w okresie I wojny światowej, wojny polsko-radzieckiej z 1920 r., żołnierza Wojska Polskiego w 1939 r. oraz żołnierza Armii Radzieckiej w 1944 r.

Mogiła jest zlokalizowana we wschodniej części miejscowości, po południowej stronie drogi do Parysowa (w odległości około 20 m na wschód od posesji nr 182A). Pierwotnie był to skraj pagórka przy drodze za wsią. W 2. połowie XX w. w miejscu mogiły usypano stożkowaty kopiec i ustawiono na jego szczycie stalowy krzyż. Drugi, drewniany krzyż znajduje się po zachodniej stronie kopca. W 1998 r. przeprowadzono przy mogile prace porządkowe, ułożono od frontu chodnik z betonowej kostki i ufundowano tablicę z inskrypcją „Pamięci poległym w czasie walk/I wojny światowej 1914-1918/wojny polsko-rosyjskiej 1919-1945/Ojczyzna to ziemia i groby./ Narody tracąc pamięć – tracą życie/ My pamiętamy/ PUZNÓWKA 1998 r.".

Zabytki ruchome

Pomniki, figury i krzyże przydrożne

Rzeźba św. Jana Nepomucena w Trąbkach

Pomnik został wystawiony w 1862 r. dla upamiętnienia założenia huty szkła „Czechy". Usytuowany jest na wybrukowanym, prostokątnym placyku przy zadrzewionej alei prowadzącej do dawnego domu zarządcy huty przy ul. Osadniczej 59. Pełnoplastyczna rzeźba świętego została odlana z żeliwa, pokryta jest warstwą malarską w kolorze czarnym. Ustawiona na prostopadłościennym, profilowanym cokole z piaskowca oraz stożkowatej podstawie wymurowanej z kamieni granitowych i szklanego żużlu pozostałego po wytopie szkła (będącego odpadem produkcyjnym huty). Święty został ukazany w lekkim kontrapoście. Ubrany jest w strój kapłański: sutannę, ornat i pelerynę narzuconą na ramiona, na głowie

ma biret. W lewej dłoni trzyma krucyfiks, w prawej palmę męczeństwa. Jego głowę otacza kolista aureola z pięcioma płaskorzeźbionymi gwiazdami. Na ściankach cokołu znajdują się dwie inskrypcje: od frontu „BOŻE/ BŁOGOSŁAW NASZEJ/ PRACY/ 1862 R.", z tyłu „CZECHY/ ZAŁOŻONE/ W ROKU/ 1835M". W 2019 r. pomnik został poddany kompleksowym pracom konserwatorskim. Uporządkowano również teren wokół obiektu.

Pomnik Ignacego Horodliczki w Trąbkach

Pomnik upamiętniający założyciela huty szkła „Czechy", Ignacego Horodliczkę, został wystawiony po 1854 r. Znajduje się w głębi rekreacyjnego skweru w zachodniej części miejscowości (ok. 40 m na południowy-zachód od posesji nr 28). Usytuowany jest na wysokim kopcu otoczonym rowem wypełnionym wodą. Wykonany został z piaskowca. Posiada formę obelisku zwieńczonego stalowym krzyżem, ustawionego na trójstopniowej podstawie i prostopadłościennym cokole. W płycinie na frontowej ściance cokołu znajduje się inskrypcja „IGNACY/ HORODLICZKA/ URODZIŁ SIĘ/ W SKALIC/ KRAJU CZESKIM/ DNIA 31 LIPCA 1783 ROKU/ ZMARŁ W WARSZAWIE/ D. 30 LISTOPADA 1854 R." W płycinach na ściankach bocznych znajdują się dwie dalsze inskrypcje: „PRAWOŚĆ I CNOTĘ./ PRZYBRAWSZY ZA GODŁO./ KU NIM KIEROWAŁ./ SWE MYŚLI I CZYNY./ I W ŻYCIU CO MU./ BEZ SKAZY SIĘ WIODŁO./ BEZDZIETNY LICZNEJ./ OJCEM BYŁ RODZINY". oraz „BOGU KU CHWALE./ LUDZIOM KU KORZYŚCI./ UŻYŁ ON DARÓW./ KTÓRE BÓG UDZIELA/ I W NIM SIĘ MIANO/ NAJPRAWDZIWSZEJ IŚCI/ DOBREGO MĘZA/ STRYJA I OBYWATELA". Na ściance tylnej natomiast "I USŁYSZAŁEM GŁOS Z NIEBA./ MÓWIĄCY MI NAPISZ:/ BŁOGOSŁAWIENI UMARLI./ KTÓRZY W PANU UMIERAJĄ./ ODTĄD JUŻ MÓWI DUCH./ ABY ODPOCZYWALI./ OD PRAC SWOICH:/ ALBOWIEM UCZYNKI ICH/ ZA NIMI IDĄ./ OBJAW: JANA APOSTOŁA/ ROZDZ:XIV W:5._". Front obelisku zdobią płaskorzeźbione motywy związane z przemysłem i handlem przedstawione na tle roślinnej wici: skrzydło okutych wrót oraz leżąca kotwica skrzyżowana z laską Merkurego. W 2019 r. pomnik został poddany kompleksowym pracom konserwatorskim.

Pomnik Karoliny Hordliczkowej w Trąbkach

Pomnik upamiętniający Karolinę z Neumannów Horodliczkową, małżonkę Ignacego Horodliczki – założyciela huty szkła „Czechy", został wystawiony po 1865 r. Pierwotnie znajdował się na kopcu usypanym w obrębie posesji przy ul. Osadniczej 75, naprzeciwko usytuowanego po drugiej stronie drogi pomnika poświęconego Ignacemu Horodliczce. W 2. połowie XX w. monument popadł w zaniedbanie i z czasem uległ dewastacji (zniszczono m.in. zwieńczenie). Pod koniec XX w. lub na początku XXI w. został przeniesiony na teren plebanii rzymskokatolickiej w Trąbkach. Poddany został wówczas kompleksowym pracom konserwatorskim, podczas których odtworzono brakujące elementy.
Monument jest zlokalizowany w ogrodzie plebanii parafii św. Józefa przy ul. Granicznej. Wykonany w technice odlewu z żeliwa, malowany na kolor ciemnoszary. Posiada formę neogotyckiej kapliczki. Na trójstopniowej podstawie i prostopadłościennym, profilowanym cokole spoczywa zadaszenie wsparte na czterech wiązkowych filarach, z arkadami zamkniętymi łukiem „w ośli grzbiet" wypełnionymi dekoracją maswerkową. W zwieńczeniu ażurowa iglica dekorowana u podstawy kwiatonami, zakończona krzyżem. Pod zadaszeniem ustawiona jest pełnoplastyczne rzeźba Marii w typie Immaculaty. W płycinie na frontowej ściance cokołu znajduje się inskrypcja „KAROLINA/ Z NEUMANNÓW/ HORODLICZKA/ URODZONA W ŁĘCZYCY/ D. 8 PAŹDZIERNIKA 1796 ROKU/ ZMARŁA W WARSZAWIE/ I TAM POCHOWANA/ D. 3 PAŹDZIERNIKA/ 1865 ROKU." W płycinie na ściance bocznej od wsch. umieszczona jest kolejna inskrypcja „LUDZKIEMU DOBRU POŚWIĘ=/ CONA CAŁA/ PRZEZ ŻYCIE Z CZOŁEM SZŁA/ NIE ZACHMURZONEM,/ CNOTĘ I PRAWDĘ W KOŁO/ ROZSIEWAŁA/ A SZCZEŚCIE BLIŹNICH BYŁO/ DLA NIEJ PLONEM."

Krzyż przydrożny drewniany w Grzebowilku (ob. część wsi Kalonka).

Krzyż został wystawiony zapewne w 2. połowie XX w. Znajduje się w zachodniej części miejscowości, u zbiegu dróg w pobliżu posesji nr 53. Wykonany został z drewna. Pionowy słup ma wyodrębnioną strefę cokołową i jest zwieńczony kulą. Analogicznie zakończone były najprawdopodobniej także końcówki belki poziomej. Skrzyżowanie belek podkreśla forma glorii z czterech ukośnych, ozdobnych elementów wyciętych w kształt litery C. Na krzyżu zawieszona jest metalowa pasyjka. Poniżej niej wyżłobiona prostokątna płycina. Krzyż jest ogrodzony drewnianym płotem sztachetowym, w obrębie którego znajduje się drugi, nieco niższy krzyż przydrożny (również drewniany).

Zabytki archeologiczne

Badania archeologiczne na terenie gminy Pilawa zostały wykonane w ramach akcji Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP), mającej na celu pełną ewidencję stanowisk archeologicznych w kraju. Prace badawcze przeprowadzili Maria Wielgus oraz Jacek Wysocki (w latach 1990, 1992 i 1994), Małgorzata Karczewska i Maciej Karczewski przy współpracy Piotra Jaskulskiego i A. Szpary (1996 r.) oraz Sylwester Bochyński (2016 r.).

Na terenie Gminy Pilawa zinwentaryzowano łącznie 86 stanowisk, leżących w granicach sześciu obszarów AZP: 61-71, 62-71, 62-72, 63-70, 63-71 oraz 63-72. Część z nich to stanowiska archiwalne, znane wyłącznie z literatury. Dokumentacja z badań powierzchniowych i materiały pozyskane podczas poszukiwań zdeponowane są w Muzeum Regionalnym im. Mieczysława Asłanowicza w Siedlcach oraz w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Warszawie, Delegaturze w Siedlcach. Karty Ewidencyjne Zabytku Archeologicznego (KEZA) założone dla poszczególnych stanowisk znajdują się w Archiwum Delegatury WUOZ w Siedlcach.

Jak nadmieniono w rozdziale poświęconym historii gminy, omawiany obszar pozostawał przez długi czas poza strefą użytkowaną przez człowieka. Wprawdzie najstarsze udokumentowane ślady związane z pobytem ludzi pochodzą z epoki kamienia, epoki brązu oraz starożytności, była to jednak aktywność w bardzo ograniczonym zakresie, obejmująca na ogół migracje i nie prowadząca do trwałego zasiedlenia. Zwarte osady ludzkie zaczęły się tu pojawiać w dopiero XVI w., wraz z postępującym karczunkiem lasów prowadzącym do stopniowego zasiedlania coraz większego terenu i jego dalszej eksploatacji gospodarczej. Na ten właśnie okres przypada zatem zdecydowana większość zidentyfikowanych stanowisk.

W trakcie badań pozyskano głównie fragmenty ceramiki, lecz także pewną ilość kamiennych narzędzi. Większość zebranego materiału została wydatowana ogólnie i bez jednoznacznych wskazań odnośnie przynależności kulturowej (np. na epokę kamienia, epokę brązu, okres starożytny, wczesne średniowiecze, późne średniowiecze bądź okres nowożytny/nowożytność). Dokładniejszą chronologię określono jedynie w przypadku kilku znalezisk: Gocław – stanowisko nr 12 (AZP 61-71/7, schyłkowy paleolit-kultura świderska), Kalonka – stanowisko nr 3 (AZP 61-72/89, mezolit-epoka brązu) oraz Żelazna – stanowisko 1 (AZP 61-72/87, okres rzymski). Wśród stanowisk z późniejszego okresu wyróżnia się huta szkła w Łucznicy (AZP 63-71/1, stanowisko nr 53) datowana na późne średniowiecze, gdzie jeszcze w latach 90-tych XX w. na powierzchni można było znaleźć ślady wszystkich faz procesu produkcyjnego. Wśród stanowisk nowożytnych na uwagę zasługuje depozyt monet z Puznówki, odkryty w nieznanym bliżej miejscu i okolicznościach w 1871 r. Zawartość znaleziska stanowiła znaczna ilość szelągów miedzianych polskich i litewskich z okresu panowania Jana Kazimierza, o wadze 2290,7 g. Jego losy pozostają jednak do dziś nieustalone, a opis jest znany wyłącznie z literatury.

Dziedzictwo niematerialne

W myśl definicji sformułowanej w **Konwencji w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego** *„niematerialne dziedzictwo kulturowe" oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności - jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową - które wspólnoty, grupy i w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności [..]*[6].

Konwencja określa również działania w jakich przejawia się „niematerialne dziedzictwo kulturowe". Są to m.in.:

a) tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
b) sztuki widowiskowe,
c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne,
d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym[7].

Jednym z podstawowych celów Konwencji jest ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego, gwarantująca jego przetrwanie, poprzez zapewnienie optymalnych warunków do kultywowania i przekazywania dziedzictwa przyszłym pokoleniom m.in. przez edukację formalną i nieformalną.

Aby dziedzictwo niematerialne wciąż było żywe, musi przede wszystkim pozostać istotne dla danej społeczności, być regularnie praktykowane i przyswajane w jej obrębie i pomiędzy pokoleniami. Działania mające na celu ochronę muszą zatem angażować wspólnoty, grupy, a w niektórych wypadkach także jednostki, które kultywują takie dziedzictwo. Społeczności same muszą brać udział w identyfikowaniu i definiowaniu niematerialnego dziedzictwa kulturowego – one bowiem decydują o tym, które praktyki stanowią część ich dziedzictwa kulturowego.

W kontekście zacytowanych powyżej zapisów do najistotniejszych elementów niematerialnego dziedzictwa Gminy Pilawa należy zaliczyć nazwy miejscowe i topograficzne. Jako jedna z form opisu świata są one zarówno przekazem wiedzy i pamięci, jak i cennym świadectwem tożsamości kulturowo-historycznej. Większość z nich przetrwała do chwili obecnej w formie nie odbiegającej zbytnio od zapisów znanych z archiwalnej kartografii. Mogą dzięki temu stanowić źródło historyczne świadczące o dawnej funkcji terenu (np. Resztówka, Huta Anglia czy Budy – ob. część Kolonii Trąbki) lub ukształtowaniu topograficzno-przyrodniczym (np. Przecinka i Na Góry w Niesadnej, Zapłocie w Gocławiu czy stare nazwy pól w okolicach Puznówki: Zabagnie, Zaogrodzie, Zachruściele).

Ważnym przejawem dziedzictwa niematerialnego są również tradycje muzyczne. W okolicach Pilawy, a szczególnie we wsi Kalonka i w pobliskim Gocławiu, kultywowana jest do tej pory tradycja gry na drewnianym rogu pasterskim zwanym ligawą lub ligawką. Jest to jeden z najstarszych instrumentów muzycznych spotykanych na terenie wschodniej Polski, charakterystyczny zwłaszcza dla pogranicza mazowiecko-podlaskiego. Dawniej był wykorzystywany podczas pierwszych wiosennych wypasów bydła, obecnie jest używany podczas tzw. „otrąbywania Adwentu". Symbolika dźwięku ligawki jest dwojaka.

[6] Konwencja w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego przyjęta została w październiku 2003 roku, podczas 32 sesji Zgromadzenia Ogólnego UNESCO, które zajmuje się zagadnieniami związanymi z niematerialnym dziedzictwem kulturowym w ramach kompetencji udzielonych przez ONZ. Prezydent RP Bronisław Komorowski podpisał ustawę o ratyfikacji Konwencji 8 lutego 2011 r. Dnia 16 sierpnia 2011 r. weszła ona w życie w naszym kraju. *Konwencja UNESCO Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r.* (Dz.U. z 2011 r. Nr 172 poz. 1018; art. 2 ust. 1.)

[7] Konwencja UNESCO…, art. 1, ust. 2.

Odwołuje się zarówno do trąb anielskich mających przypominać ludziom o nadchodzącym Bożym Narodzeniu, jak i do trąby archanioła Gabriela zapowiadającej ostatnie przyjście Chrystusa i Sąd Ostateczny. Umiejętność gry jest podtrzymywana przez Stanisława Jałochę z Kalonki (ur. 1948 r.) – nestora tutejszych legaczy (tj. grających na ligawach) i wytwórcę instrumentów, który wyszkolił grono młodych muzykantów. W ostatnim tygodniu przed Adwentem odbywa się doroczna impreza „Ligawki w Kalonce", zaś szkole podstawowej w Gocławiu organizowane jest „Święto Ligawki", którego jednym z głównych punktów jest konkurs gry na instrumencie. Ponadto uczniowie z Gocławia reprezentują szkołę w Konkursie Gry na Instrumentach Pasterskich im. Kazimierza Uszyńskiego w Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu. Do nowocześniejszych nurtów muzycznych nawiązują natomiast orkiestry dęte z Pilawy (założona w 1908 r.) oraz Trąbek (działająca od 1952 r.), stanowiące nieodzowny element uroczystości strażackich, patriotycznych czy kościelnych.

Znaczącą rolę w podtrzymywaniu lokalnej tożsamości pełnią także Koła Gospodyń Wiejskich oraz jednostki Ochotniczej Straży Pożarnej, z których najstarsze mogą się poszczycić ponad stuletnią historią. Ich członkinie i członkowie angażują się w organizację różnego rodzaju uroczystości, świąt i rocznicowych obchodów, mających na celu upamiętnienie wydarzeń istotnych dla tutejszej społeczności i przekazywanie pamięci o nich kolejnym pokoleniom. Na poziomie instytucjonalnym działania edukacyjne i popularyzatorskie prowadzą Miejsko Gminny Ośrodek Kultury w Pilawie oraz Stowarzyszenie „Akademia Łucznica".

V.3 ZABYTKI OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY

W myśl ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o *ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* formami ochrony zabytków są:

– wpis do rejestru zabytków;
– uznanie za pomnik historii;
– utworzenie parku kulturowego;
– ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

Ustawa nakłada również na Samorządy terytorialne obowiązek prowadzenia gminnej ewidencji zabytków.

Rejestr zabytków

Rejestr prowadzony jest przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Dla województwa mazowieckiego jest nim Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków, mający swą siedzibę w Warszawie (ul. Nowy Świat 18/20, 00-373 Warszawa). Wpis do rejestru odbywa się na mocy decyzji wojewódzkiego konserwatora zabytków, wydanej z urzędu lub na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub posiadacza wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Prawo zgłoszenia żądania wpisu do rejestru zabytków z urzędu przez WKZ maja również stowarzyszenia i organizacje społeczne, których jednym z zadań statutowych jest ochrona dziedzictwa kulturowego (art. 31 §2 i 4 Kpa). Do rejestru wpisane może być również otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.

Obecnie z terenu Miasta i Gminy Pilawa wpisanych do rejestru zabytków jest 15 obiektów, w tym 11 zabytków nieruchomych (tj. 2 dwory, 7 budynków mieszkalnych, 1 obiekt przemysłowy oraz 1 obiekt związany z infrastrukturą komunikacyjną); 1 park dworski, 2 pomniki i 1 rzeźba.

Tabela 1. Obiekty zabytkowe z terenu Miasta i Gminy Pilawa wpisane do rejestru zabytków.

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	CZAS POWSTANIA	REJESTR ZABYTKÓW
1.	Łucznica	12	Dwór	ok. 1846 r.	A-335 z 30.12.1983 r.
2.	Łucznica	12	Park dworski	poł. XIX w.	A-335 z 30.12.1983 r.
3.	Pilawa	ul. Przemysłowa	Wieża ciśnień	l. 20.-30. XX w.	A-1277 z 22.10.2014 r.
4.	Trąbki	ul. Osadnicza 18	Dom robotników z zespołu Huty „Czechy”	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
5.	Trąbki	ul. Osadnicza 22	Dom robotników z zespołu Huty „Czechy”	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
6.	Trąbki	ul. Osadnicza 24	Dom robotników z zespołu Huty „Czechy”	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
7.	Trąbki	ul. Osadnicza 57	Hala produkcyjna i budynek zarządu z zespołu Huty „Czechy”	1835 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
8.	Trąbki	ul. Osadnicza 59	Dom dyrektora (tzw. Rządcówka) z zespołu Huty „Czechy”	1840 r., k. XIX w.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
9.	Trąbki	ul. Osadnicza 65	Dom robotników z zespołu Huty „Czechy”	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
10.	Trąbki	ul. Osadnicza 67	Dom robotników z zespołu Huty „Czechy”	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
11.	Trąbki	ul. Osadnicza 69	Dom robotników z zespołu Huty „Czechy”	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
12.	Trąbki	ul. Osadnicza 107	Dwór	1838 r.	A-17/74 z 20.08.1957 r.
13.	Trąbki	ul. Osadnicza	Pomnik Ignacego Horodliczki	po 1854 r.	B-193 z 11.09.1970 r.
14.	Trąbki	ul. Graniczna 3B	Pomnik Karoliny Horodliczkowej	po 1865 r.	B-193 z 11.09.1970 r.
15.	Trąbki	ul. Osadnicza	Rzeźba św. Jana Nepomucena	1862 r.	B-194 z 11.09.1970 r.

Stanowiska archeologiczne

Na terenie miasta i gminy zlokalizowanych jest 86 stanowisk archeologicznych. Zostały one ujęte w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków, żadne z nich nie zostało objęte ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków.

Pomnik historii

Terminem tym określa się zabytek nieruchomy o szczególnym znaczeniu dla kultury naszego kraju. Jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczpospolitej Polskiej specjalnym rozporządzeniem na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Pomniki Historii ustanawiane są od 1994 r., do dziś wyróżnionych zostało 54 zabytki położone na terenie kraju. Za Pomnik Historii uznane mogą być obiekty architektoniczne, krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne lub ruralistyczne, zabytki techniki, obiekty budownictwa obronnego, parki i ogrody, cmentarze, miejsca pamięci najważniejszych wydarzeń lub postaci historycznych oraz stanowiska archeologiczne.

Na terenie Miasta i Gminy Pilawa obecnie nie znajduje się zabytek, który byłby uznany za Pomnik Historii.

Park kulturowy

Powoływany jest mocą uchwały Rady Gminy lub Rad Gmin, jeżeli obszar parku położony jest na terenie kilku gmin, po zasięgnięciu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Tworzony jest w celu

ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.
Na terenie Miasta i Gminy Pilawa nie został dotychczas utworzony Park kulturowy.

Ochrona ustalona w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego[8]
Jednym z obowiązków jakie nakłada na samorządy terytorialne *Ustawa o ochronie zabytków* jest ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Zgodnie z art. 19 ustawy w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, w decyzji o ustalenie lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia, a także innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

Dotychczas dla terenu miasta i gminy Pilawa uchwalonych zostało 12 planów zagospodarowania przestrzennego, obejmujących niewielki procent terytorium gminy. Wyjątek stanowi obszar miasta Pilawa, gdzie zasięg planu pokrywa się z granicami miasta.
Plany uchwalone dla obszarów leżących na terenie gminy obejmują działki, na których nie występują obiekty zabytkowe. W zapisach mpzp dla miasta Pilawa nie została uwzględniona ochrona zarówno obiektów zabytkowych jak i stanowisk archeologicznych.

V.4 ZABYTKI W GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW

Ewidencja to uporządkowany zbiór wykonanych według jednolitych wzorów opracowań, zawierający podstawowe informacje o obiektach zabytkowych. Ewidencja obejmuje pojedyncze obiekty architektoniczne, zespoły budowlane, zespoły urbanistyczne i ruralistyczne, stanowiska archeologiczne oraz zabytkowe parki i cmentarze, a także zabytki ruchome, w tym obiekty tzw. małej architektury.
Celem ewidencji zabytków jest rozpoznanie zabytkowych obiektów w terenie i ich udokumentowanie, zebranie i opracowanie podstawowych informacji merytorycznych o nich, zebranie informacji administracyjno-adresowych, tworzenie opracowań dla obiektów zagrożonych rozbiórką, destrukcją lub gruntowną przebudową, monitoring zasobu zabytkowego.
Rzetelnie opracowana ewidencja umożliwia prowadzenie planowanej polityki konserwatorskiej, współpracy konserwatora przy opracowywaniu planów zagospodarowania przestrzennego, prac remontowo-budowlanych, dofinansowania prac konserwatorskich, przygotowywania szczegółowej dokumentacji wybranych obiektów zabytkowych, tworzenia zbioru informacji o zabytkach znajdujących się na danym terenie. Ewidencja ułatwia również podejmowanie przez konserwatorów zabytków szybkich decyzji w sprawach interwencyjnych.
W *Ustawie z dnia 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* artykuły od 21 do 24 poświęcone są ewidencji zabytków. Zgodnie z art. 22.4 Wójt, burmistrz, prezydent miasta prowadzi gminną ewidencję zabytków w postaci kart adresowych.
Pomimo, iż wpis zabytków nieruchomych do gminnej ewidencji sam w sobie nie stanowi formy ich ochrony, jest jednak podstawą do objęcia tych zabytków ochroną w formie zapisu w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, a ustalenia programu opieki nad zabytkami uwzględnia się zarówno w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, jak i mpzp.

[8] Opracowano na podstawie danych zamieszczonych na stronie internetowej gminy (SIP) https://pilawa.e-mapa.net/

W 2025 r. została utworzona Gminna Ewidencja Zabytków Miasta i Gminy Pilawa, przyjęta Zarządzeniem Nr 4.2025 Burmistrza Miasta i Gminy z dnia 7 stycznia 2025 r. Obejmuje ona zbiór zabytków nieruchomych, ruchomych oraz stanowisk archeologicznych. Lista zabytków GEZ zamieszczona została w Załączniku Nr 1.

W przypadku wszystkich wyszczególnionych w GEZ obiektów autorzy ewidencji definiowali pierwotną funkcję zabytku oraz jego obecne przeznaczenie. Podano również aktualny adres, materiał, z którego obiekt jest wykonany oraz historię budowlaną obiektu.

Pod względem liczebnym w ewidencji dominuje zabudowa mieszkalna (12 obiektów), pomniki, rzeźby i miejsca pamięci (9 obiektów), następnie architektura sakralna wraz z obiektami z nią związanymi (6 obiektów), obiekty rezydencjonalne (4 obiekty) i budynki użyteczności publicznej (2 obiekty). Do GEZ zostało również włączonych 86 stanowisk archeologicznych.

Tabela 2. Ewidencja zabytków Miasta i Gminy Pilawa.

Kategoria	Liczba obiektów
1. Obiekty sakralne	**4**
Kościoły	1
Cmentarze	3
2. Budynki użyteczności publicznej	**1**
3. Budowle związane z infrastrukturą kolejową	**1**
4. Zespoły dworsko-parkowe	**2**
Dwory	2
Zabudowania podworskie	1
Parki dworskie	1
5. Zabudowa mieszkalna	**12**
Budynki murowane	2
Budynki z cegły surowej	7
Budynki drewniane	2
Budynki o konstrukcji mieszanej (drewniano-murowane)	1
7. Zespoły i budynki poprzemysłowe	**1**
8. Budynki gospodarcze	**1**
9. Obiekty małej architektury	**10**
Mogiły i miejsca pamięci	7
Pomniki	2
Rzeźba sakralna	1
10. Krzyże przydrożne	**1**
11. Stanowiska archeologiczne	**86**

VI. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ

Analiza SWOT stanowi jedną z najpopularniejszych technik analitycznych, pozwalających na porządkowanie informacji oraz diagnozowanie sytuacji wspólnoty samorządowej w konkretnym aspekcie. Stanowi użyteczną pomoc przy dokonywaniu oceny zasobów i otoczenia danej jednostki samorządu terytorialnego, ułatwia też identyfikację problemów i określenie priorytetów rozwoju. Jej nazwa to skrót od pierwszych liter angielskich słów, stanowiących jednocześnie pola przyporządkowania czynników, mogących mieć wpływ na powodzenie planu strategicznego: S – STRENGHTS (mocne strony), W – WEAKNESSES (słabe strony), O - OPPORTUNITIES (szanse), T – THREATS (zagrożenia).
Czynniki rozwoju podzielić można ze względu na ich pochodzenie na wewnętrzne – na które społeczność lokalna ma wpływ (mocne i słabe strony), oraz na czynniki zewnętrzne – umiejscowione w bliższym i dalszym otoczeniu jednostki (szanse i zagrożenia), na które społeczność lokalna nie ma bezpośredniego wpływu. Jednocześnie czynniki te można podzielić według kryterium charakteru wpływu na społeczność lokalną, dzięki czemu wyróżnić można czynniki pozytywne – czyli atuty i szanse, oraz negatywne – czyli słabości i zagrożenia.
Poniżej przedstawione zostały wyniki analizy SWOT skoncentrowanej wokół problematyki zarządzania zasobem dziedzictwa kulturowego w Gminie Pilawa. Oznacza to, że obok zagadnień związanych z ochroną i opieką nad zabytkami, uwzględniono także inne czynniki, które wynikają z wielości i różnorodności elementów składających się na dziedzictwo kulturowe. W zestawieniu wyróżniono mocne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia dotyczące zasobu zabytkowego, warunków do realizacji działań w zakresie inicjowania, wspierania, a także koordynowania badań i prac budowlanych, remontowych i konserwatorskich w odniesieniu do nieruchomości zabytkowych, jak również upowszechniania i promowania dziedzictwa materialnego i niematerialnego dla rozwoju gminy. Analiza nawiązuje w ten sposób do fundamentalnego założenia niniejszego Programu – potrzeby przemodelowania dotychczasowego systemu ochrony zabytków w efektywną strategię ochrony dziedzictwa kulturowego. Dziedzictwo gminy tworzy bowiem jej historia, manifestująca się w różnorodności zasobu zabytkowego, tradycji i kulturze, kreując niepowtarzalny, lokalny klimat.

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
• Położenie w bliskim sąsiedztwie stolicy kraju – Warszawy (ok. 60 km) • Dobra sieć komunikacyjna (połączenie kolejowe) i rozwinięta infrastruktura drogowa (m.in. droga ekspresowa S17), • Walory przyrodniczo-krajobrazowe związane z występowaniem licznych terenów leśnych i parków, stwarzające możliwość rozwoju turystyki. • Zasób dziedzictwa materialnego w postaci interesujących pod względem przestrzennym, architektonicznym i krajobrazowym zespołów i obiektów zabytkowych, w tym: założenie fabryczne w Trąbkach z 1 poł. XIX w. z halą produkcyjną huty szkła oraz charakterystyczną	• Niewielkie możliwości finansowe gminy w zakresie wspierania działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego. • Brak zagadnień związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. • Brak poczucia kompetencji i odpowiedzialności w zakresie ochrony zabytków ze strony części właścicieli i użytkowników zabytkowych obiektów, co skutkuje tworzeniem prowizorycznych rozwiązań w zakresie ich użytkowania oraz adaptacji do bieżących funkcji. • Niewielka ilość opracowań historycznych oraz kompleksowych dokumentacji konserwatorskich dotyczących zabytków z terenu gminy,

zabudową mieszkaniową, założeń dworskich – jak zespół dworsko-parkowy w Łucznicy czy dwór w Trąbkach, a także licznych pomników i miejsc pamięci. • Sukcesywna rewitalizacja przestrzeni publicznych na podstawie założeń przyjętego Gminnego Programu Rewitalizacji. • Wzrost zaangażowania mieszkańców w działalność kulturalną i społeczną (Stowarzyszenie „Akademia Łucznica", Koła Gospodyń Wiejskich, Ochotnicze Straże Pożarne).	stanowiących podstawę do upowszechnienia wiedzy związanej z historią regionu. • Niedostateczne wykorzystywanie potencjału zabytków dla celów turystycznych, brak oznakowania obiektów zabytkowych. • Słabo rozwinięta baza turystyczna, brak punktu informacyjnego promującego walory turystyczne gminy. • Niewystarczająca promocja Miasta i Gminy Pilawa skierowana do odbiorców zewnętrznych – turystów
SZANSE	**ZAGROŻENIA**
• Wprowadzenie i egzekwowanie polityki ochrony dziedzictwa kulturowego w oparciu o Gminną Ewidencję Zabytków (uwzględnienie obiektów GEZ w zapisach planu ogólnego, a następnie w mpzp). • Wykorzystanie potencjału historycznych elementów urbanistycznych i architektonicznych, definiujących tożsamość gminy, traktowanych jako wartościowe założenia przestrzenne i krajobrazowe (np. zabudowa osady fabrycznej w Trąbkach, założenie dworsko-parkowe w Łucznicy). • Rosnące zapotrzebowanie na turystykę. Tereny leśne gminy dają możliwość szerszego włączenia gminy w obieg tras turystycznych funkcjonujących w województwie mazowieckim. • Wykorzystanie nowoczesnych narzędzi komunikacji, np. internetowych baz informacji turystycznej, dla popularyzacji walorów przyrodniczych, krajobrazowych i zasobów dziedzictwa kulturowego gminy. • Kreowanie nowych obszarów i produktów turystycznych w oparciu o tradycję lokalną oraz atrakcyjny sposób zagospodarowania obiektów zabytkowych. • Organizacja wydarzeń kulturalnych o charakterze historycznym, mających zasięg lokalny oraz ponadregionalny, jako elementów promocji i budowania więzi lokalnych. • Przeznaczanie środków z budżetu gminy na	• Zagrożenia wynikające z braku ochrony elementów dziedzictwa kulturowego w zapisach uchwalonych dotychczas miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. • Brak opracowanego „Planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych". • Zagrożenia stanu zachowania zabytków wynikające z zaniedbania. Wielu właścicieli prywatnych nie podejmuje prac remontowych i konserwatorskich z powodu braku środków, co powoduje stopniową degradację obiektów. • Degradacja obiektów zabytkowych (przede wszystkim budynków mieszkalnych) poprzez działania o przypadkowym charakterze, w których doraźny interes inwestora jest przedkładany nad dobro zabytku, będące dobrem społecznym. • Tendencje do prowadzenia prac budowlanych, remontowo - konserwatorskich oraz zagospodarowywania zabytkowych budynków w sposób uproszczony, powodujący zatarcie ich zabytkowego charakteru i upodobnienie do współczesnych realizacji, a w efekcie spadek atrakcyjności i ograniczenie możliwości promocji miasta i gminy w oparciu o walory dziedzictwa kulturowego. • Postrzeganie zasobów dziedzictwa kulturowego w sposób jednowymiarowy, tj. jedynie jako zasobu historycznego lub

dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach. • Podjęcie działań na rzecz większego zaangażowania środków osób prywatnych w prace związane z ochroną i konserwacją zabytków. Określenie warunków współpracy pomiędzy samorządem lokalnym a właścicielami i użytkownikami obiektów zabytkowych. • Możliwość pozyskiwania finansowania ze środków zewnętrznych na zadania związane z promocją regionu i jego dziedzictwa kulturowego, w tym również ochrony i konserwacji zabytków. • Rozwój inicjatyw lokalnych i organizacji pozarządowych, inicjujących działania edukacyjne przybliżające dzieje miasta oraz działania w kierunku poszanowania zabytków. • Współpraca i koordynacja działań w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego pomiędzy Mazowieckim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków a władzami gminy i powiatu.	przeciwnie – wyłącznie poprzez pryzmat ich gospodarczego wykorzystania. • Naciski na ograniczenie zakresu ochrony obiektów prawnie chronionych z uwagi na źle rozumiane potrzeby inwestycyjne i wymuszanie rozwiązań niekorzystnych dla ochrony zabytków. • Degradacja zabytkowych budynków poprzez uproszczenia adaptacyjne, wprowadzanie nieprzemyślanej kolorystyki niezgodnej z historyczną, jak również stosowanie współczesnych materiałów, technik i technologii, niszczących elementy oryginalnego wyposażenia i wystroju architektonicznego obiektów. • Zagrożenie degradacją dla stanowisk archeologicznych stwarzane przez budownictwo, rolnictwo, czynniki naturalne, a także przez nielegalne penetracje i grabież.

VII. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

Gminny Program Opieki nad Zabytkami służy ochronie i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego w różnych dziedzinach życia społecznego. Realizacja wyznaczonych celów wymaga przede wszystkim zmiany w świadomości, szczególnie w obszarze odpowiedzialności jednostki samorządu terytorialnego, podmiotów, instytucji i sfer funkcjonalnych, które odpowiadają za ochronę środowiska kulturowego i naturalnego, za ład i zagospodarowanie przestrzenne, a także wyznaczone kierunki rozwoju gminy. Ważne jest także, aby rozbudzić wśród właścicieli obiektów historycznych świadomość potrzeby i powinności ochrony zabytków będących w ich posiadaniu w zakresie prawidłowego utrzymywania i użytkowania.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa główne cele Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami, do których należą:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;

- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Przedstawione poniżej proponowane działania w zakresie ochrony zabytkowego zasobu miasta i gminy Pilawa dotyczą zadań przeznaczonych do realizacji w perspektywie wieloletniej i obliczonych na efekt, którego rezultatem będzie przywrócenie zabytkom miasta ich walorów historycznych i estetycznych.
Przedstawione poniżej działania będą realizowane w ramach trzech priorytetów:
Priorytet I – Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie gminy.
Priorytet II – Rozpoznanie, badanie i dokumentowanie dziedzictwa kulturowego.
Priorytet III – Promocja i edukacja służąca budowaniu lokalnej tożsamości.

Dla realizacji priorytetów wyznaczono kierunki działań, w oparciu o które sprecyzowano odpowiednie zadania. Efekty przedsięwziętych działań osiągnięte zostaną w perspektywie długofalowej, wieloletniej, zaś ich ostatecznym rezultatem będzie przywrócenie zabytkom właściwych im walorów historycznych i estetycznych.

Tabela 4. Założenia programowe.

PRIORYTET I. OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO NA TERENIE GMINY	
KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA
1. Rozszerzenie zasobu i zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego oraz środowiska przyrodniczego.	1. Opracowanie planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. 2. Uwzględnienie obiektów GEZ w zapisach „Planu ogólnego" Miasta i Gminy Pilawa. 3. Aktualizacja zapisów w obowiązujących mpzp o zagadnienia dotyczące ochrony zabytków i stanowisk archeologicznych oraz uwzględnienie obiektów GEZ w nowopowstających planach. 4. Właściwe prowadzenie gminnej ewidencji zabytków, polegające na systematycznej aktualizacji oraz sukcesywnym poszerzaniu jej zasobu. 5. Podjęcie działań mających na celu rozszerzenie opieki na obiekty tradycyjnego budownictwa drewnianego (m. in. domy mieszkalne, budynki gospodarcze): – promowanie wśród właścicieli obiektów historycznych korzyści płynących z ich wpisu do rejestru zabytków oraz ujęcia w GEZ; – opracowanie, przy współudziale właścicieli obiektów drewnianych, planu zagospodarowania obejmującego głównie obiekty obecnie nie użytkowane, na cele np. edukacyjne, kulturalne lub agroturystyczne; – podjęcie działań promujących i uwrażliwiających lokalną społeczność na walory zawarte w tradycyjnym budownictwie drewnianym (działania te mają na celu zapobieganie rozbiórką nie użytkowanych obiektów drewnianych). 6. Prowadzenie działań skłaniających właścicieli obiektów do składania

	wniosków do WKZ o dokonanie wpisu do rejestru zabytków: – opracowanie systemu pomocy przy sporządzaniu wniosków, uzyskaniu wypisów i wyrysów z ewidencji gruntów, wymaganych jako załącznik.
2. Zahamowanie procesu degradacji obiektów zabytkowych i poprawa ich stanu zachowania.	1. Opracowanie planu systematycznych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach gminy. 2. Prowadzenie prac remontowych i konserwatorskich przy obiektach zabytkowych znajdujących się pod opieką gminy. 3. Realizacja zadań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego wyznaczonych w *Gminnym Programie Rewitalizacji Miasta i Gminy Pilawa do 2033 roku* 4. Przygotowanie uchwały regulującej zasady dofinansowania dla właścicieli zabytków na prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane. 5. Współpraca samorządu ze związkami wyznaniowymi będącymi właścicielami i zarządcami zabytków sakralnych (kościoły, cmentarze), umożliwiająca wspieranie ich działań przy podejmowaniu niezbędnych prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych. 6. Bieżące zamieszczanie na portalu gminy dostępnych samorządowi informacji dotyczących możliwości pozyskiwania zewnętrznych środków finansowych, ułatwiających właścicielom i zarządcom obiektów zabytkowych terminowe i prawidłowe składanie stosownych wniosków w dziedzinie dziedzictwa kulturowego miasta i gminy. 7. Organizacja akcji społecznych mających na celu prace w kierunku utrzymania i odnawiania obiektów zabytkowych w poszczególnych miejscowościach (np. miejsca pamięci, cmentarze).
PRIORYTET II. ROZPOZNANIE, BADANIE I DOKUMENTOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	
KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA
1. Łatwy dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym gminy.	1. Prowadzenie bieżącego monitoringu stanu zachowania obiektów i stanowisk archeologicznych wpisanych do gminnej ewidencji zabytków, najlepiej w oparciu o elektroniczną bazę danych. 2. Udostępnianie informacji o zabytkach gminy na stronie internetowej gminy: – zamieszczanie aktualizowanych list obiektów znajdujących się w rejestrze zabytków oraz w GEZ, – zamieszczenie historii poszczególnych zabytków zlokalizowanych na terenie gminy. 3. Opracowanie mapy zabytków gminy jako atrakcyjnej graficznie formy promocji, ułatwiającej dotarcie do wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego (tak w formie tradycyjnej, jak i interkatywnej). 4. Wprowadzenie na terenie gminy zintegrowanego systemu informacji wizualnej dotyczącej zasobu i walorów dziedzictwa kulturowego, w odniesieniu do najcenniejszych przestrzeni (krajobrazów), miejsc pamiątkowych, obiektów (np. kościoły, cmentarze, budynki przemysłowe, domy mieszkalne). – identyfikacja najcenniejszych zabytków; – opracowanie jednolitego systemu oznaczeń;

	– odpowiednie wyeksponowanie najcenniejszych zabytków.
2. Specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych.	1. Wykonanie dokumentacji oraz opracowań poszerzających wiedzę na temat dziedzictwa kulturowego gminy Pilawa, np. dla dawnych zespołów dworskich w Łucznicy i Trąbkach, kompleksu budynków dawnej huty „Czechy" w Trąbkach (wraz z zabudową mieszkaniową), kościoła parafialnego pw. św. Józefa w Trąbkach. 2. Inwentaryzacja obiektów małej architektury jako świadectwa kulturalnej przeszłości regionu (krzyże, pomniki, miejsca pamięci). 3. Podjęcie działań mających na celu poszerzenie wiedzy na temat obiektów tradycyjnego budownictwa drewnianego: – podjęcie działań promujących i uwrażliwiających lokalną społeczność na walory zawarte w tradycyjnym budownictwie drewnianym (działania te mają na celu zapobieganie rozbiórką obiektów nie użytkowanych), – promowanie wśród właścicieli obiektów historycznych korzyści płynących z ich wpisu do rejestru zabytków oraz ujęcia w GEZ, – opracowanie, przy współudziale właścicieli obiektów drewnianych planu zagospodarowania, obejmującego głównie obiekty obecnie nie użytkowane, na cele np. edukacyjne, kulturalne lub agroturystyczne.
PRIORYTET III: PROMOCJA I EDUKACJA SŁUŻĄCA BUDOWANIU LOKALNEJ TOŻSAMOŚCI.	
KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA
1. Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym.	1. Wspieranie organizacji nowych form edukacyjnych np. konkursów wiedzy, plastycznych, fotograficznych, gier i zabaw, publikacji skierowanych do dzieci i młodzieży mających na celu zwiększenie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego regionu. 2. Popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy obiektach zabytkowych i zagospodarowania obszarów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo. 3. Podjęcie działań zmierzających do wyróżniania najlepszych właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych oraz osób i podmiotów zaangażowanych w działania na rzecz zachowania i popularyzacji dziedzictwa historyczno-kulturowego. 4. Propagowanie idei społecznej opieki nad zabytkami oraz współdziałanie i współpraca ze społecznymi opiekunami zabytków działającymi na terenie regionu. 5. Współdziałanie z organizatorami różnorodnych, ogólnodostępnych przedsięwzięć (konferencje, sesje popularnonaukowe, rajdy), popularyzujących dziedzictwo kulturowe oraz potrzebę jego ochrony. 6. Nawiązanie współpracy z organizatorami przedsięwzięć przygotowywanych z okazji Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków (18.04.) oraz innych działań służących edukacji i popularyzacji dziedzictwa gminy. 7. Organizowanie lub uczestniczenie w szkoleniach i prelekcjach skierowanych do pracowników Urzędu Miasta i Gminy Pilawa w dziedzinie ochrony zabytków.

2. Ochrona wartości niematerialnych.	1. Kształtowanie poczucia lokalnej tożsamości opartej na historycznej świadomości, pamięci o miejscach i wydarzeniach mających szczególną rolę w rozwoju gminy i okolicy. 2. Wspieranie inicjatyw mających na celu nawiązanie do dawnych tradycji regionu. 3. Popularyzacja tradycyjnego nazewnictwa miejscowego i topograficznego.
3. Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego służąca kreacji produktów turystyki kulturowej.	1. Zintegrowanie działań promocyjnych władz gminy w zakresie turystyki z działaniami władz powiatu poprzez promocję istniejących szlaków turystycznych. 2. Utworzenie spacerowych ściek tematycznych w odniesieniu do tematów, w gmina których mogłoby zaistnieć z racji swych zasobów kulturowych lub doświadczeń historycznych (np. związanych z miejscami pamięci) 3. Opracowanie map promujących poszczególne szlaki turystyczne, dostępnych dla turystów jako foldery bądź broszury promocyjne. 4. Podejmowanie działań wspierających inicjatywy zmierzające do upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym. – Wspieranie wydawnictw popularnonaukowych dotyczących materialnego i niematerialnego dziedzictwa historyczno-kulturowego gminy. – Wydawanie i wspieranie publikacji – folderów promocyjnych, przewodników poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego gminy. 5. Budowa nowego budynku lub adaptacja istniejącego na cele wystawowe zbiorów historycznych oraz utworzenie izby pamięci/regionalnego muzeum.
4. Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką **nad** zabytkami.	1. Współpraca z urzędami pracy w zakresie prowadzenia bieżących prac pielęgnacyjnych, porządkowych i zabezpieczających na terenach objętych ochroną. 2. Wspieranie utrzymywania na rynku pracy tradycyjnych rzemiosł i zawodów. 3. Wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach budownictwa drewnianego, oferujących wypoczynek i rozrywkę oparte na miejscowych tradycjach. 4. Wspieranie rozwoju muzeów regionalnych i izb pamięci. 5. Wspieranie podmiotów prywatnych, fundacji organizacji pozarządowych w tworzeniu prywatnych muzeów, miejsc upamiętniających wybitne postacie związane z regionem.

VIII. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Podmiotem zatwierdzającym Gminny Program Opieki nad Zabytkami jest Rada Miejska. Realizacja założeń *Programu* odbywać się będzie poprzez efekty działań władz miasta w celu osiągnięcia założeń określonych w programie. Dostępne instrumentarium służące do realizacji założeń programu wynika w dużej mierze z obowiązujących przepisów prawnych oraz opartych na nich działaniach umocowanych w realiach finansów publicznych i instrumentów prawno-ekonomicznych. Są to:

1. Instrumenty prawne:
   - wynikające z przepisów ustawowych dokumenty wydawane przez wojewódzkiego konserwatora zabytków;
   - wynikające z przepisów ustawy o podatkach i opłatach lokalnych;
   - wynikające z zapisów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego;
   - wynikające z wnioskowanego w programie parku kulturowego;
   - wynikające z wnioskowanego w programie planu rewaloryzacji i rewitalizacji centrum staromiejskiego;
   - wynikające z programów określających politykę państwa i województwa w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego.
2. Instrumenty finansowe:
   - korzystanie z przepisów ustawy z dnia 12 styczni 1991 r. o *podatkach i opłatach lokalnych* (Dz. U. z 2019 r., poz. 1170) zwalniającej z opodatkowania obiekty mieszkalne wpisane do rejestru zabytków pod warunkiem właściwego ich użytkowania w oparciu o ustawę z dnia 23 lipca 2003 r. o *ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz. U. z 2018 r. poz. 2067, z późn. zm.);
   - wprowadzenie ulg podatkowych dla właścicieli obiektów znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków, warunkowane podjęciem działań zmierzających do zabezpieczenia lub rewitalizacji obiektów;
   - finansowanie prac przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy;
   - korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich;
   - uchwalanie dotacji dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych na realizacje prac konserwatorskich i remontowych.
3. Instrumenty koordynacji:
   - realizacja projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju gospodarczego itp.;
   - współpraca z diecezjami i organizacjami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami;
   - współpraca z organizacjami pozarządowymi, stowarzyszeniami regionalnymi, ośrodkami naukowymi i akademickimi;
   - współpraca z Mazowieckim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w odniesieniu do wszelkich działań podejmowanych przez gminny samorząd w zakresie zagadnień dotyczących szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego istniejącego na terenie miasta i gminy Pilawa.
4. Instrumenty społeczne:
   - działania edukacyjne i promocyjne;
   - współdziałanie z organizacjami społecznymi;

- działania prowadzące do utworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

5. Instrumenty kontrolne:
   - aktualizacja bazy danych dotyczących stanów zachowania obiektów zabytkowych (w ramach gminnej ewidencji zabytków);
   - systematyczny monitoring stanu środowiska kulturowego.

IX. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Poziom realizacji Programu planuje się monitorować za pomocą wyszczególnionych poniżej wskaźników.

W ramach Priorytetu I: Ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie gminy:

- wartość finansowa opracowań planistycznych (plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, Plan ogólny),
- liczba zaktualizowanych i nowo opracowanych mpzp;
- stopień pokrycia gminy mpzp;
- liczba wydanych decyzji o warunkach zabudowy uwzględniających obiekty zabytkowe,
- liczba działań mających na celu promocję tradycyjnego budownictwa drewnianego,
- liczba złożonych wniosków do MWKZ o dokonanie wpisu do rejestru zabytków lub ujęcie w GEZ,
- poziom (w %) wydatków budżetu gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami,
- wartość finansowa wykonanych prac remontowo-konserwatorskich przy zabytkach oraz liczba obiektów poddanych wyżej wymienionym pracom,
- liczba przeprowadzonych działań społecznych – prac pielęgnacyjnych przy obiektach zabytkowych.

W ramach Priorytetu II: Rozpoznanie, badanie i dokumentowanie dziedzictwa kulturowego:

- raport z monitoringu stanu zachowania obiektów i stanowisk archeologicznych ujętych w gminnej ewidencji zabytków,
- liczba publikacji, map, informacji wstawionych na internetową platformę promocyjną dotyczącą obiektów zabytkowych,
- liczba odsłon strony internetowej gminy w zakładce dotyczącej zabytków,
- liczba znaków zabytku rejestrowego umieszczonych na obiektach wpisanych do rejestru,
- liczba obiektów włączonych do zintegrowanego systemu informacji wizualnej,
- liczba dokumentacji oraz opracowań poszerzających wiedzę na temat dziedzictwa kulturowego gminy,
- liczba zinwentaryzowanych obiektów małej architektury,
- liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków obszarów, obiektów i zespołów zabytkowych,
- liczba działań promocyjnych zrealizowanych we współpracy z publicznymi/prywatnymi właścicielami obiektów zabytkowych.

W ramach Priorytetu III: Promocja i edukacja służąca budowaniu lokalnej tożsamości:

- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw, działań edukacyjnych na terenie gminy,
- liczba prac zgłoszonych w ramach konkursów o tematyce dziedzictwa kulturowego gminy,
- liczba szkoleń i prelekcji dotyczących ochrony zabytków, w których uczestniczyli urzędnicy gminni,
- liczba działań zrealizowanych wspólnie z społecznikami oraz organizacjami pozarządowymi,
- liczba utworzonych szlaków turystycznych, tras rowerowych, ścieżek tematycznych,
- liczba opracowanych i wydanych publikacj (w tym folderów promocyjnych, przewodników),

- liczba utworzonych placówek o charakterze muzealnym,
- liczba działań podjętych we współpracy z urzędem pracy,
- liczba działań promujących tradycyjne rzemiosła i zawody,
- wartość finansowa wsparcia dla podmiotów prywatnych, fundacji i organizacji pozarządowych przeprowadzonych przez nich działań na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami.

Wzmiankowana analiza dokonywana będzie każdorazowo przez Burmistrzynię Pilawy po upływie 2 lat funkcjonowania *Programu Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Pilawa na lata 2025 – 2028* i zakończona zostanie raportem przedkładanym przez Burmistrzynię Radzie Miejskiej. W miarę rozwoju monitorowania przewiduje się możliwość weryfikacji sposobu tejże oceny.

X. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Finansowanie zadań ochrony i opieki nad zabytkami na terenie gminy może być realizowane z uwzględnieniem środków:

- publicznych – pochodzących z budżetu państwa, budżetu jednostek samorządów terytorialnych wszystkich szczebli, środków Unii Europejskiej oraz innych źródeł zagranicznych;
- prywatnych – osób fizycznych, fundacji, osób prawnych, instytucji kościelnych.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych obowiązek finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich oraz robót budowlanych. Jednocześnie wskazuje na możliwość pozyskania środków zewnętrznych w formie dotacji celowej. Dofinansowania zarówno do prowadzonych prac remontowo-konserwatorskich, jak również wszelkich działań związanych z opieką dóbr kultury, rozwojem kultury, turystyki itp. można uzyskać w ramach programów rządowych, ministerialnych, regionalnych.

Główne źródła finansowania projektów związanych z ochroną dziedzictwa to:

- środki z **Funduszy Europejskich**, dystrybuowane na poziomie krajowym; szczegółowe informacje dostępne na stronie: http://www.funduszeeuropejskie.gov.pl/
  - Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko
  - Programy Interreg (Europejskiej Współpracy Terytorialnej)
  - Krajowy Plan Odbudowy i Zwiększania Odporności (KPO)
- środki pochodzące z **Funduszy norweskich i funduszy EOG**, szczegółowe informacje dotyczące poszczególnych programów znajdują się na stronach: www.mkidn.gov.pl, www.eog.gov.pl
- środki finansowe z budżetu państwa, przyznawane przez **Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego** w ramach ogłaszanych programów ministerialnych; dodatkowe informacje na temat składania wniosków, terminów itd. znajdują się na stronie: www.mkidn.gov.pl
  Przykładowe programy ogłoszone na rok 2025:
  - Kultura cyfrowa
  - Kultura dostępna
  - Kultura ludowa i tradycyjna
  - Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju
  - Ochrona zabytków
  - Ochrona zabytków archeologicznych

- wsparcie finansowe z **Funduszu Kościelnego w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji;** fundusz jest ustawową formą rekompensaty za utracone przez kościoły dobra ziemskie; witryna internetowa: https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-koscielny
- środki finansowe z **Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW);** fundusz organizuje m.in. konkursy dotyczące dofinansowania na prace związane z gruntowymi termomodernizacjami zabytkowych obiektów. Konkursy dotyczą poprawy efektywności energetycznej w budynkach użyteczności publicznej, w tym budynków zabytkowych, a także projekty związane z rewaloryzacją cennych, zabytkowych założeń parkowych; witryna internetowa: https://www.gov.pl/web/nfosigw
- środki wojewódzkie, przyznawane przez marszałka z budżetu **Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego;** wsparcie w formie dotacji celowych udzielane jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków; witryna internetowa: https://mazovia.pl/pl/bip/zalatw-sprawe/kultura-i-turystyka/mazowsze-dla-zabytkow
- środki wojewódzkie, których dysponentem jest Wojewoda Podkarpacki, przyznawane przez **Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków;** szczegółowe informacje dotyczące zasad przyznawania dotacji dostępne są na stronie: https://bip.mwkz.pl
- środki własne gminy.

XI. WYBÓR LITERATURY

- *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w II połowie XVI w.*, W. Pałucki (red.), Warszawa 1973
- Braun K., *Oblicze etnograficzne współczesnego województwa mazowieckiego*, „Rocznik Mazowiecki" 1999, nr 11, s.39-55
- *Buduj lokalnie. Przewodnik po tradycjach budowlanych okolic Osiecka i Garwolina*, oprac. M. Niwiński, Łucznica 2019
- Czerwiński T., Budownictwo ludowe w Polsce, Warszawa 2006
- *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783. Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779–1783*, Kraków-Warszawa 2012–2022
- Gieysztor A., *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X – połowa XIII w.)*, (w:) *Dzieje Mazowsza*, T. I, H. Samsonowicz (red.), Pułtusk 2006, s. 109-160
- Gieysztorowa I., Zahorski A., Łukaszewicz J., *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526- 1914*, Warszawa, 1968
- Jerczyński M., *Raport. Zabytki architektury i techniki kolejowej. Typologia, zasoby, stan zachowania, rekomendacje*, Łódź 2024
- *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. X, województwo warszawskie, z. 2: powiat garwoliński, I. Galicka, H. Sygietyńska (red.), IS PAN Warszawa 1967
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 24, *Mazowsze*, cz. I, Wrocław-Poznań 1963
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie*, t. 25, *Mazowsze*, cz. II, Wrocław-Poznań 1963
- Kordaczuk S., *Tradycja Mazowsza, powiat garwoliński. Przewodnik subiektywny*, Mazowiecki Instytut Kultury Warszawa 2016
- Kowalczyk R., *Rozwój sieci dróg kołowych w Królestwie Polskim w latach 1815-1918*, „Przegląd Nauk Historycznych" 2004, R. III, nr 1(5), s. 63-85
- Lijewski T., *Rozwój sieci kolejowej Polski*, Dokumentacja Geograficzna z. 5, Warszawa 1958
- Ogonowska A., *Osada fabryczna Czechy, Dawny powiat Garwolin i Okolice*, https://garwolin.org/archiwa/24811 (dostęp 3.10.2024)

- *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, nr 124 *Powiat garwoliński, województwo warszawskie*, wyd. Urząd Rady Ministrów Biuro do Spraw Prezydiów Rad Narodowych 1971
- Sidorczuk-Andrzejewska Z., *Cmentarze i mogiły w Siedleckiem*, „Szkice Podlaskie" 2000, z. 8, s. 193-200
- *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, J. Krzywickiego i W. Walewskiego, t. 1-15. Warszawa, 1880-1902
- *Słownik historii Polski*, Warszawa 1969
- Sobol B., *Zarys podstawowych zmian podziałów terytorialnych i administracyjnych w dziejach Mazowsza*, „Ziemia Mazowiecka" 1959, nr 4
- Szkołut P., *Przekształcenia obszarów leśnych dawnej Puszczy Osieckiej w XIX wieku*, „Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych" 2012, T. VIII, nr 2, s. 108-119
- Szulist W., *Ważniejsze szlaki handlowo-komunikacyjne województwa mazowieckiego w XVI-XVIII w.*, „Rocznik Mazowiecki" 1976, nr 6, s. 325-358
- Szydlik W., *Geneza kolei warszawsko-petersburskiej i jej wpływ na rozwój miejscowości położonych przy tym szlaku komunikacyjnym, na obszarach należących obecnie do woj. warszawskiego i ostrołęckiego (do 1914 roku)*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego" 1998, T. 12, s. 161-190
- *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* (tzw. Mapa Kwatermistrzostwa), skala 1:126000, Petersburg 1843
- Trzebiński W., Borkiewicz A., *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815 - 1918 r. (zarys historyczny)*, Dokumentacja Geograficzna z. 4, Warszawa 1956
- *West Gallicien (1801–1804) – First Military Survey*, https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-west-galicien (dostęp 1.08.2024)
- Zaborski B., *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1926
- Zugaj L., *Miasto i Gmina Pilawa dawniej i dziś, Pilawa 2024*

ZAŁĄCZNIK NR 1

Wykaz kart adresowych gminnej ewidencji zabytków, przyjętej Zarządzeniem Nr. 4.2025 Burmistrza Miasta i Gminy Pilawa z dnia 7 stycznia 2025 r., sporządzonych dla zabytków nieruchomych oraz stanowisk archeologicznych z terenu miasta i gminy Pilawa.

I. ZABYTKI ARCHITEKTURY I BUDOWNICTWA

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ADRES	OBIEKT	CZAS POWSTANIA	REJESTR ZABYTKÓW
1.	Gocław	dz. ew. nr 225 obręb Gocław	Cmentarz Mariawitów	pocz. XX w.	
2.	Gocław	dz. ew. nr 209/1 obręb Gocław	Cmentarz parafialny	1937 r.	
3.	Gocław	dz. ew. nr 1489/2 obręb Gocław	Pomnik upamiętniający mogiłę powstańców styczniowych z 1863 r.	2018 r.	
4.	Kalonka (Grzebowilk)	dz. ew. nr 1048 obręb Gocław	Krzyż przydrożny I	ok. poł. XX w.	
5.	Lipówki	dz. ew. nr 581/2 obręb Lipówki	Pomnik upamiętniający akcję AK - odbicie więźniów w 1944 r.	1992 r.	
6.	Lipówki	ul. Starówka 5	Dom drewniany	l. 30. XX w.	
7.	Lipówki	ul. Starówka 5	Obora	2 ćw. XX w.	
8.	Łucznica	11	Oficyna dworska	pocz. XX w. (?)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków A-335 z 30.12.1983 r.
9.	Łucznica	12	Dwór	ok. 1846 r.	A-335 z 30.12.1983 r.
10.	Łucznica	12	Park dworski	poł. XIX w.	A-335 z 30.12.1983 r.
11.	Łucznica	dz. ew. nr 561/2 obręb Łucznica	Miejsce pamięci, 1942 r.	3 ćw. XX w.	
12.	Łucznica	dz. ew. nr 593 obręb Łucznica	Miejsce pamięci, 1943 r.	2003 r.	
13.	Łucznica	dz. ew. nr 597/4 obręb Łucznica	Miejsce pamięci, 1944 r.	pocz. XXI w.	
14.	Łucznica	dz. ew. nr 101/2 obręb Łucznica	Mogiła zbiorowa powstańców z 1863 r.	1921 r.	
15.	Pilawa	ul. Dworcowa 3/3A/3B/3F	Dom pracowników kolei	1 ćw. XX w.	
16.	Pilawa	ul. Dworcowa 4	Dworzec kolejowy	ok. 1915 r.	
17.	Pilawa	ul. Przemysłowa	Wieża ciśnień	okres międzywojenny (l. 20.-30. XX w.)	A-1277 z 22.10.2014 r.
18.	Puznówka	dz. ew. nr 1158/6 obręb Puznówka	Zbiorowa mogiła powstańców styczniowych, żołnierzy poległych w l. 1914-1918, 1920 oraz 1939-1944	1863 r.; 1 poł. XX w.	
19.	Trąbki	ul. Graniczna	Cmentarz parafialny	1924 r.	

20.	Trąbki	ul. Osadnicza/ Graniczna	Kościół parafialny p.w. św. Józefa	l. 1928-1934	
21.	Trąbki	ul. Ogrodowa 3 (dawn. nr 73)	Dom robotników z zespołu Huty Czechy, drewniany	4 ćw. XIX w. (?)	
22.	Trąbki	ul. Osadnicza 10 (dawn. nr 12)	Kantor/dom administratora z zespołu Huty Czechy	l. 40. XIX w.	
23.	Trąbki	ul. Osadnicza 14	Dom robotników z zespołu Huty Czechy	ok. 1840 r.	
24.	Trąbki	ul. Osadnicza 18	Dom robotników z zespołu Huty Czechy	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
25.	Trąbki	ul. Osadnicza 22	Dom robotników z zespołu Huty Czechy	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
26.	Trąbki	ul. Osadnicza 24	Dom robotników z zespołu Huty Czechy	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
27.	Trąbki	ul. Osadnicza 57	Hala produkcyjna i budynek zarządu z zespołu Huty Czechy	1835 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
28.	Trąbki	ul. Osadnicza 59	Dom dyrektora (tzw. Rządcówka) z zespołu Huty Czechy	1840 r., k. XIX w.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
29.	Trąbki	ul. Osadnicza 65	Dom robotników z zespołu Huty Czechy	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
30.	Trąbki	ul. Osadnicza 67	Dom robotników z zespołu Huty Czechy	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
31.	Trąbki	ul. Osadnicza 69	Dom robotników z zespołu Huty Czechy	ok. 1840 r.	436/62 z 22.03.1963 r., A-366 z 28.12.1984 r.
32.	Trąbki	ul. Osadnicza 107	Dwór	1838 r.	A-17/74 z 20.08.1957 r.
33.	Trąbki	ul. Osadnicza	Pomnik Ignacego Horodliczki	po 1854 r.	B-193 z 11.09.1970 r.
34.	Trąbki	ul. Graniczna 3B	Pomnik Karoliny Horodliczkowej	po 1865 r.	B-193 z 11.09.1970 r.
35.	Trąbki	ul. Osadnicza	Rzeźba św. Jana Nepomucena	1862 r.	B-194 z 11.09.1970 r.

II. STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE

LP.	NAZWA	NR. AZP	RODZAJ STANOWISKA/CHRONOLOGIA
1.	Łucznica	AZP 63-70/5	ślad osadnictwa, nowożytny
2.	Łucznica	AZP 63-70/34	ślad osadnictwa nowożytny
3.	Łucznica	AZP 63-71/39	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
4.	Łucznica	AZP 63-71/40	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
5.	Łucznica	AZP 63-71/41	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
6.	Łucznica	AZP 63-71/42	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
7.	Łucznica	AZP 63-71/43	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
8.	Łucznica	AZP 63-71/44	ślad osadn. - ep. kam., ślad osadn. - późne średn.
9.	Łucznica	AZP 63-71/45	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
10.	Łucznica	AZP 63-71/46	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
11.	Łucznica	AZP 63-71/47	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
12.	Łucznica	AZP 63-71/48	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
13.	Łucznica	AZP 63-71/49	ślad osadn. - ep. kam.
14.	Łucznica	AZP 63-71/50	ślad osadn. - nowożytny
15.	Lipówki	AZP 63-71/51	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
16.	Lipówki	AZP 63-71/52	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
17.	Łucznica	AZP 63-71/53	huta szkła - późne średn.
18.	Trąbki	AZP 63-72/16	stanowisko wielokulturowe
19.	Niesadna	AZP 62-72/1	cmentarzysko - starożytne
20.	Wygoda	AZP 62-72/6	ślad osadn. – starożytny, ślad osadn. - nowożytny
21.	Wygoda	AZP 62-72/7	ślad osadn. - ep. kam., ślad osadn. - starożytny
22.	Wygoda	AZP 62-72/8	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
23.	Trąbki	AZP 62-72/9	ślad osadn. - starożytny
24.	Wygoda	AZP 62-72/10	ślad osad n. - ep. kam.
25.	Wygoda	AZP 62-72/11	ślad osad n. - ep. kam.
26.	Trąbki	AZP 62-72/12	ślad osadn. - nowożytny
27.	Wygoda	AZP 62-72/13	ślad osadn. - ep. kam., ślad osadn. - nowożytny
28.	Wygoda	AZP 62-72/14	ślad osadn. - nowożytny
29.	Wygoda	AZP 62-72/15	ślad osadn. – starożytny, ślad osadn. - nowożytny
30.	Wygoda	AZP 62-72/16	ślad osadn. - nowożytny
31.	Niesadna	AZP 62-72/17	ślad osadn. - ep. kam., ślad osadn. - nowożytny
32.	Niesadna	AZP 62-72/20	ślad osadn. - nowożytny
33.	Niesadna	AZP 62-72/21	ślad osadn. – nowożytny
34.	Lipówki	AZP 62-71/1	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
35.	Lipówki	AZP 62-71/2	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
36.	Lipówki	AZP 62-71/4	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
37.	Lipówki	AZP 62-71/5	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
38.	Puznówka	AZP 62-71/6	skarb - nowożytny
39.	Puznówka	AZP 62-71/7	ślad osadn. - ep. kam., ślad osadn. - późne średn.
40.	Puznówka	AZP 62-71/8	osada - późne średn.
41.	Puznówka	AZP 62-71/9	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
42.	Puznówka	AZP 62-71/10	ślad osadn. - późne średn.
43.	Puznówka	AZP 62-71/11	ślad osadn. - późne średn.

44.	Pilawa	AZP 62-71/12	ślad osadn. - późne średn.
45.	Puznówka	AZP 62-71/13	ślad osadn. - późne średn.
46.	Puznówka	AZP 62-71/14	ślad osadn. - późne średn.
47.	Puznówka	AZP 62-71/15	ślad osadn. - nowożytny
48.	Niesadna	AZP 62-71/16	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
49.	Niesadna	AZP 62-71/17	ślad osadn. - późne średn.
50.	Żelazna	AZP 62-71/18	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
51.	Gocław	AZP 62-71/19	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
52.	Gocław	AZP 62-71/20	stanowisko wielokulturowe
53.	Gocław	AZP 62-71/21	osada - późne średn.
54.	Gocław	AZP 62-71/22	ślad osadn. - późne średn.
55.	Gocław	AZP 62-71/23	osada - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
56.	Puznówka	AZP 62-71/24	ślad osadn. - późne średn.
57.	Puznówka	AZP 62-71/26	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
58.	Puznówka	AZP 62-71/27	ślad osadn. - starożytny., ślad osadn. - późne średn.
59.	Puznówka	AZP 62-71/28	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
60.	Puznówka	AZP 62-71/39	osada - późne średn.
61.	Jaźwiny	AZP 62-71/29	ślad osadn. - późne średn.
62.	Jaźwiny	AZP 62-71/30	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
63.	Jaźwiny	AZP 62-71/31	ślad osadn. - późne średn.
64.	Jaźwiny	AZP 62-71/32	ślad osadn. - późne średn.
65.	Jaźwiny	AZP 62-71/34	ślad osadn. - późne średn.
66.	Jaźwiny	AZP 62-71/35	ślad osadn. - późne średn.
67.	Jaźwiny	AZP 62-71/36	ślad osadn. - późne średn.
68.	Jaźwiny	AZP 62-71/37	ślad osadn. - późne średn.
69.	Jaźwiny	AZP 62-71/38	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
70.	Gocław	AZP 61-71/1	ślad osadn. - późne średn.
71.	Gocław	AZP 61-71/2	ślad osadn. - późne średn.
72.	Gocław	AZP 61-71/3	ślad osadn. - nowożytny
73.	Gocław	AZP 61-71/4	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
74.	Gocław	AZP 61-71/5	ślad osadn. - późne średn.
75.	Gocław	AZP 61-71/6	ślad osadn. - późne średn.
76.	Gocław	AZP 61-71/7	stanowisko wielokulturowe
77.	Gocław	AZP 61-71/8	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
78.	Gocław	AZP 61-71/9	ślad osadn. - późne średn., ślad osadn. - nowożytny
79.	Gocław	AZP 61-71/10	ślad osadn. - późne średn.
80.	Kalonka	AZP 61-71/11	stanowisko wielokulturowe
81.	Kalonka	AZP 61-71/12	ślad osadn. - ep. kam.
82.	Kalonka	AZP 61-72/89	ślad osadn. - mezolit-ep. brązu
83.	Kalonka	AZP 61-72/90	ślad osadn. - wczesne średniow.
84.	Kalonka	AZP 61-72/2	stanowisko wielokulturowe
85.	Kalonka	AZP 61-72/3	obozowisko- ep. kamienia, ep. brązu, cmentarzysko ciałopalne
86.	Żelazna	AZP 61-72/87	ślad osad. - o. rzymski?